سەردەمانی زمانی کوردی

و

کۆمەڵە زمانانی ئێرانی

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسیار: بەدران ئەحمەد حەبیب

***

ناوونیشان: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، شەقامی گوڵان، هەولێر

سەردەمانی زمانی کوردی

و

کۆمەڵە زمانانی ئێرانی

د. کوردستان موکریانی

ناوی کتێب: سەردەمانی زمانی کوردی و کۆمەڵە زمانانی ئێرانی
نووسینی: د. کوردستان موکریانی
بڵاوکراوەی ئاراس – ژمارە: ٨٠٨
پیت لێدان: ساڵح قادر
هەڵەگری: تریسکە ئەحمەد
بەرگ: مریەم موتەقییان
چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٨
لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان لە هەولێر ژمارە ١٧٧٢ی
ساڵی ٢٠٠٨ی دراوەتێ

پێشەکی

هەبوونی لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ سەبارەت بەسەردەمانی زمانی کوردی و کۆمەڵە زمانانی ئێرانی لە کۆن، نێوەڕاست، نویێو هاوچەرخ بەزمانی کوردی ڤالایەك لە نامەخانەی کوردی پڕ دەکاتەوە.

گرینگی پڕکردنەوەی ئەم بۆشاییەش لەم پنتانەی ژێرەوودا ڕوون کراونەتەوە.

١– نەبوونی لێکۆڵینەوەیەك بەزمانی کوردی لە بارەی سەردەمانی زمانی کوردی و سەردەمانی کۆمەڵە زمانانی ئێرانی.

٢– ڕوونکردنەوەی بەندیواری زمانەوانی لە نێوان زمانی کوردی لەگەڵ ئەو کۆمەڵە زمانانەی کە لە ڕووی دۆخی زمانەوە پێیانەوە بەندە.

٣– ساخکردنەوەی ئەوەی زمانی کوردی بە دیالێکتەکانیەوەی یەکێتییەکی وایان دروست کردووە، وەك زمانێکی سەربەخۆ پەرەی سەندووەو شێوەزاری هیچ زمانێکی نوێی ئێرانی نییە.

٤– بوونی بەسەرەتایەك بۆ دۆزینەوەی بەندیواری زێتر لە نێوان زمانی کوردی و زمانانی کۆنی ئێرانیدا بەتایبەتی پەهلەوی، کە ئەمڕۆ پەهلی "فەیلی"ین و کوردن.

٥– هاندەرێك و پاڵپشتێك بێت بۆ پشکنین و گەڕان بەدوای دۆکیومێنتی کۆن لە نێو خاکی کوردستاندا و لێکۆڵینەوەی لێیان بۆ خویاکردنی پێوەندی زێتر لە نێوان زمانانی کۆنی کوردستانی و زمانی کوردیدا.

٦– دەروازەیەك بێت بۆ زمان دۆستان بەگشتی و خوێندکارانی کورد بەتایبەتی بۆ ئەوەی لە پلەی ماجستێر و دکتۆریدا هەریەکەو پسپۆڕی لە لایەنێك لەو لایەنانەی زانستیی زمانی کوردی و زانستی کۆمەڵە زمانانی ئێرانیدا وەربگرن، بەمە ڕاژەیەکی مەزنی ڕێڕەوی پەرەسەندنی مێژووی زمانی کوردی دەکەن.

٧– زانینی هۆی دانانی زمانی کوردی لە لایەن زمانەوانانەوە بەزمانێك، کە سەر بەکۆمەڵە زمانانی ئێرانییە، کە ئەویش بەدەوری خۆی بۆ خێزانی زمانانی هیندوئەوروپی دەگەڕێتەوە، بۆ ئەوەی هیچی دی هیچ کوردێك کوردێکی دی تاوانبار نەکات بەوەی کە بڵێت "زمانی کوردی زمانێکی بەری باکوری ڕۆژاوای کۆمەڵە زمانانی ئێرانییە"هەروەکو لەگەڵ خۆم و د. جەمالدا ڕووی دا*

* لە ساڵی ١٩٨٥دا سەلاح سەعدوڵلای ئەندازیاری نەوت لەکاتی گەرمەی جەنگی نێوان عێراقو ئێراندا ئەو ڕاستییەی لێ کردین بەتاوانێکی مەزنو دووچاری گێرمە و کێشەیەکی نەبڕاوی کردین، کە لە بەرامبەر لێپرسراوانی دەستڕۆیشتووی دەزگەی ڕۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردیدا پێی گوتم: تۆ و مێردت، وەك تۆفیق وەهبی ئێرانچییەتی دەکەن، چونکە دەڵێن زمانی کوردی زمانێکی ئێرانییە. بەمەش نەوەستا، نامیلکەیەکی بەنێوی (حول اللغة الكردية) چاپ کرد و تێیدا د. جەمالی بەبووژێنەرەوەی ئێمپراتۆریەتی ئێرانی لە قەڵەم دەدات، ئەوەی شایەنی باسە هەروەکو خۆی پێی ڕاگەیاندم د. کەمال مەزهەر چاوی بەدەستنووسی ئەم نامیلکەیەی کەوتووەو بلاوبوونەوەی بەچاك زانیوە. ئەمە پاداشتی سەلاح بوو

لـەم بەرهەمـەدا هـەوڵم داوە ڕێـڕەوی پەرەسـەندنی زمـانی کـوردی بـەدۆکیومێنتو زانـستانە بخەمـە ڕوو، کـە ڕێڕەوێکـی جیـاوازی لەگـەڵ ڕێڕەوی زمانانی دی ئێرانیدا هەیە.

لەگـەڵ سـەرهەڵدانی نووسـیندا لـە کوردسـتاندا شـوێنەواری نووسـراو بەجێماوە، کە کۆنترینی بۆ هەزارەی سێی (پ.ز.) دەگەڕێتەوەو بـەزمانی (خوری: هووری) نووسراوەتەوەو پەرەسەندووی ئـەم زمانـە دواتـر نێـوی زمانی ئورارتووی لێ نراوە. ئەم دوو زمانە ناوچەییيە کوردستانییە تێکەڵ بـەزمانی میتـانی– هـۆزانی ئـاری زمـان دەبـنو لـە دواییـدا ئـەم زمانـە میتانییەی، کە کاریگـەریی زمانـانی خـووریو ئورارتـووی تێدا مـابووەوە تێکـەڵ بەدیالێکتـەکانی ئێرانـی زمـان دەبێـتو لـەم کاتـەدا بـەواتا لـە هەزارەی یەك بەر لە زایندا زمانی کوردی سەرهەڵدەدات.

وەرگرتنی چەند کۆرسێکی تایبەت بەزمانانی ئێرانی کۆن، نێوەڕاست، نوێو هاوچەرخ لە زانکۆی مۆسـکۆدا لـەو کاتـەی کـە خوێنـدکاری پلـەی خوێندنی باڵا بوومو پسپۆڕیم لە زانستیی زمانو فیلۆلۆژیدا ڕێخۆشـکەرم بوون، بۆ ئەوەی لە زمانانی کۆنی کوردستاندا و لە مێژووی پەرەسەندنی زمانی کوردیو کۆمەڵە زمانانی ئێرانیدا بکۆڵمەوەو لە هەمان کاتدا سـوود لـە دەیـان سەرچـاوە وەربگـرم، کـە لـە هـەمووان زێـتر لـە ڕووی ڕێبـازی لێکۆڵینـەوەدا بەرهـەمی بـەنرخی (Оранский И.М 1988) بـوو،

بەبۆنەی بڵاوبوونەوەی ئەو بەرهەمەی دکتۆر جەمال، کـە بـەنێوی (دراسـات کردیـة في بلاد سوبراتو ١٩٨٤) بوو.

ئەوەی شایەنی باسە لە نێو بەرهەمی نێوبراو و بەرهەمانی دی، کە لە سەردەمانی زمانانی ئێرانی دەکۆڵنەوە، هیچ توێژینەوەیەك لە سەردەمانی زمانی کوردی بەرچاو ناکەوێت، بگرە هەر بەلاوەکی سەردەمی نوێی زمانی کوردی خراوەتە ڕوو.

لە ساڵی ١٩٩١دا هەبوونی خۆم لە ئێراندا بەهەل زانی بۆ ئەوەی لە نێزیکەوە گوێ لە قسەکەران بەزمانانی تات، تالیش، مازندەرانو گیلەکی بگرمو چەند تێکستێك بەزمانی ئەوان بنووسمەوەو لە ڕێزمانیان ورد ببمەوە و لە هەمان کاتدا بەدەیان سەرچاوەش لەسەر زمانانی ئێرانی پەیدا بکەم.

شوێنی زمانی کوردی لە نێو کۆمەڵە زمانانی ئێرانیدا

زمانی کوردی لە رووی یاسـای ڕێزمـانی، بنکـەی چـۆنیەتی لێکسیکی بەیەکێك لە زمانانی باکوری ڕۆژاوای کۆمەڵە زمانانی ئێرانی دەژمێردرێـت. (بڕوانە نەخشەی ژمارە (١) کـە بـۆ زۆربـەی زمانـانی ئێرانـی هاوچـەرخدا کێشاومە).

زمانانی ئێرانی: ئـەو خێزانـە پتەوەیـە، کـە کۆمـەڵێك زمانـانی خزمـی هاوڕەسەن دەگرێتە خۆی. دارِشتنی گشتیی ڕێزمانیو بناخـەی لێکـچووی وشەی فەرهەنگیو پێوەندیی یاساییی نێوان زمانانی ئەم کۆمەڵەوە ئـەوە دەسـەلمێنن، کـەوا ئـەم زمانانـە لـە بـنجو بناوانـەوە بـۆ یـەك سەرچـاوە دەگەڕێنەوە.

زمــانی کــوردی، فارســی، تــاجیکی، ئۆســتینی، بلــوجی، پــامیری، ئاوێستا، خەوارزمی، باختیریو زمانانی دی ئێرانـی هـی زینـدوو و مـردوو تایبەتییــەکی گــشتیی یــەکبوونی بینــای ڕێزمــانی دەدەن بەدەســتەوە، چونکە ئەم زمانانە هەموو لـە بنکەیـەکی خزمـەوە سـەریان هەڵداوەو بـۆ یــەك ڕەچــەڵەك دەگەڕێنــەوە، ئــەم نێزیکایەتییــەی نێـوان زمانـانی ئــەم کۆمەڵەیە وا دەکات، لە نێو یەك گرووپی زماندا دایان بنـێین، کـە کۆمەڵـە زمانانی ئێرانییە.

بەڵگـەی دیـاردەی ئـەوەی بینـای ڕێزمـانی ئـەم زمانانـە وەك یـەکن، گەردانکردنی کارەکانە، لێرەدا وێنەی شێوەی چـۆنیەکی جێنـاوی کەسـی یەکەمی تاك لە دۆخی ڕاستەوخۆدا دێنینەوە:

ئاوێستا– azem، سەکەسی– azu، وە یا asu، فارسی کۆن– adam، سوغدی– zw، خەوارزمی–(nź(<*na-azam)، ź(?)، کوردیو خوتەنیو ئۆستینی–äz، ئەفغانی–ze، سیمنانی–a، تالیشی– áz، شوگنانی–wuz، ساریگولی– waz، ئیشکاشیو یازگولیو ئورمووریو ڕووشانی–az.

ئاوێستا–mana (لە دۆخی خستنە سەردا)، فارسی کۆن– manä (لە دۆخی خستنە سەر و مەبەستدا)، فارسی نێوەڕاست–man، کوردی–min ، تالیشی–(min(î، تاجیکی–man، شوگنانی و ڕووشانی–mo،mu، ئەفغانی–mä، ساریگولی–(mi(n، یاگنوبی– man، ئورموری–mun، تانی–men، man و...

بەشێوەیەکی گشتی کەرەستەی زمانانی ئێرانی لە نێوان خۆیاندا ئەوە بەدیار دەخەن، کەوا بنکەی ئەو زمانانە لەسەر یەك جۆرە کەرەستەی داڕشتنی ڕێزمانیو وشەی فەرهەنگی بنیات نراوە، بەڵام جیاوازی نێوانیشیان ئەوە ڕوون دەکەنەوە، کە ئەم یەك جۆرە کەرەستەیە وەك یەك پەرەی نەسەندووە، بگرە بەچەندین ڕێگەی جۆراوجۆر، کە هەر زمانەی مێژووی پەرەسەندنی تایبەتی خۆی هەیەو لە ماوەی درێژخایەنی مێژووی پەرەسەندنی زمانانی ئێرانیدا جیاوازییەکی وا کەوتووەتە نێوان زمانانی ئێرانی هاوچەرخدا، کوردێك لە پامیرێك، تاجیکێك لە بلوجیك، ئەفغانێك لە ئۆستینێك و... نەگات، لە هەمان کاتدا جیاوازی نێوان ئەو زمانانەی ئێرانی، کە بەر یەك گرووپە زمان دەکەون،

ئەوەندە کەمە تاجیکێك دەتوانێت لە فارسێك، تالیشکێك لـە گیلەکییـەك بگات.

ڕووداوانـی مێـژوو دەورێکـی باڵایـان بینیـوە لـە نەهێـشتنی زمانـانو زاڵبـوونی زمانێـك بەسـەر زمـانێکی دیـدا و بەرەبـەرە لـەنێوبردنی زمانـە بنجێکە، بۆ نموونە لە پـێش کۆچـکردنی هـۆزانی ئـاری وەك میتـانیو لـە دواتـردا هـۆزانی ئێرانـی زمـان بـۆ کوردسـتان. زۆربـەی دانیـشتوانی کوردستان بەزمانی خواری دواون، کە زمانێکە هیچ بەنـدیواری بـەزمانانی ئاریو هـەروا بـەزمانانی ئێرانییـەوە نـەبووە، کەچـی بـەهۆی هـاتنی ئـەم هۆزانە بەرەبەرە زمانی خووری لەنێو چووە.

ئەگەر بـەوردی لـە مێـژووی هـەر زمانێـك لـە زمانـانی سـەر بەئێرانیـدا بکۆڵینـەوە هەریەکـەی ڕێگـەی تایبـەتی پەرەسـەندنی خـۆی هەیـەو هەرچەندیش بەرەو کۆنتر بگەڕێینەوە، ئەوەندە نێزیکایـەتی لـە نێـو ئـەم زمانانەدا دەبینین.

نەخشەی ژمارە (١)

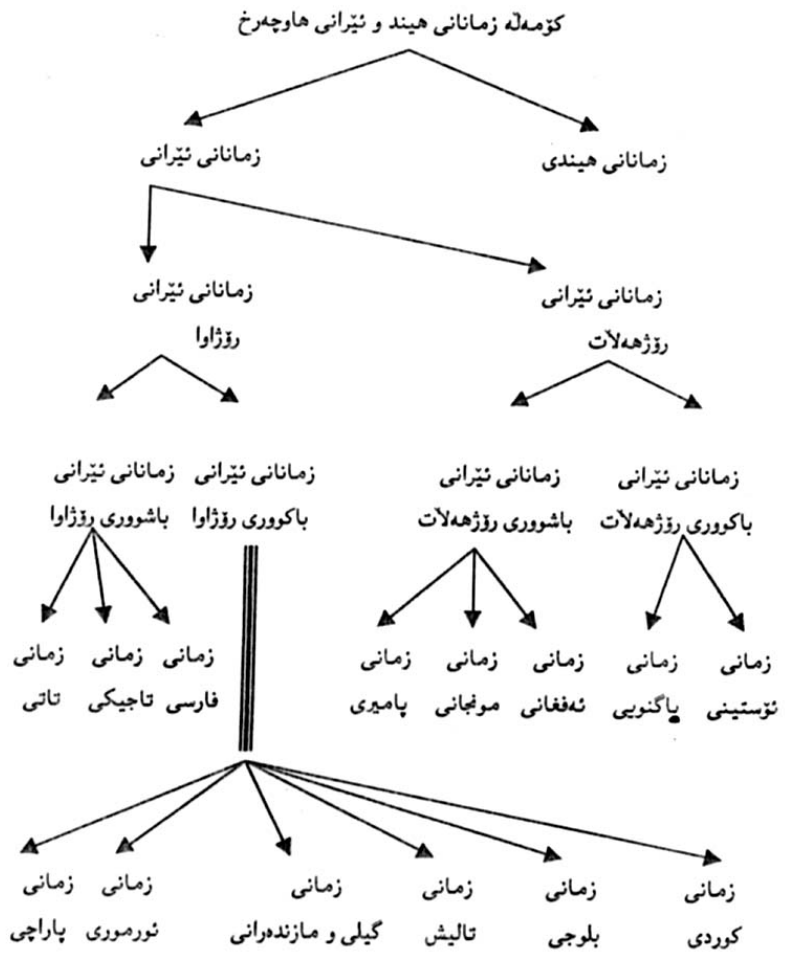

شوێنی زمانانی ئێرانی لە نێو خێزانی زمانانی هیندوئەوروپاییدا

کۆمەڵە زمانانی هیندوئێرانی بەر زمانانی satemی خێزانی زمانانی هیندۆ ئەوروپاییی دەکەونو هەروا زمانی بەلتیکی، سلاڤی، ئەلبانیو ئەرمەنیش دەگرێتە خۆی، کۆمەڵە زمانانی centumیش زمانانی کیلتی، ئیتالی، یۆنانیو گێرمانی دەگرێتەوە، لە ژێروودا زمانانی سەر بەخێزانی هیندوئەوروپایی جگە لە کۆمەڵە زمانانی هیندۆئێرانی زۆر بەکورتی خراونەتە ڕوو:-

– **توخاری**: زمانێکی سەردەمی کۆن بوو، لە هەزارەی یەکی پ.ز.دا قسەی پێ کراوەو شوێنەواری نووسراویان لە بەری ڕۆژهەڵاتی تورکستاندا دۆزراوەتەوە، توخاری هۆزێکی بەری ڕۆژهەڵاتی ئێرانی بوو.

– **خیتی: هیتی (لۆڤی)**: کە ئەنادۆڵیشی پێ دەڵێنو زمانێکی دێرینی بووەو لە هەزارەی سێو دووی (پ.ز.)دا لە ئاسیای نێزیکو ئاسیای بچووکدا بڵاو بووبووەوە.

– **هیندی وە یا هیندوئاری**: ئەو زمانە ئارییانە دەگرێتەوە، کە لە هینددا بڵاو بووبوونەوە، وەك زمانی ڤیدیو سانسکریتی کۆن، کۆمەڵە زمانانی هیندوئاری سەردەمی نێوەڕاستو نوێ هەروا زمانانی نائاریشی گرتبووەوە، کە لە خاکی هینددا بڵاو بووبوونەوە.

– **ئەرمەنی**: نووسراوی کۆنی ئەرمەنی بۆ سەدەی پێنجەمی زاینی دەگەڕێتەوە.

– **سلاڤی**: سلاڤی کۆن، سلاڤی کەنیسا، کـە بـەو تێکستانە نێـودارە، کە لە سەدەی نۆیەمـدا پەیـدا بـووە. زمـانی سـلاڤی هاوچـەرخ: پۆڵـۆنی، ڕووسی، بولغاری، ئۆکراینی، مەکـەدۆنیو بێلاڕووسـیو یۆگۆسـلاڤیو هـی دی دەگرێتەوە.

– **بەلتیکی**: پروسی کۆن (سەدەی پازدەو شـازدەی زاینـی)، لیتـوانی (سەدەی شازدەی زاینی)و لاتفی دەگرێتەوە.

– **ئـەلبانی**: شـوێنەواری نووسـراوی بـۆ سـەدەی یـازدەمو شـازدەمی زاینی دەگەڕێتەوە.

– **گێرمـانی**: بەشـوێنەواری نووسـراوی لـە نێـوان سـەدەی سـێیەمو پێنجەمی زاینیدا نێودارە، لەگەڵ زمانی گێرمانی کۆن (گوتی، ئەیسلاندی کـۆنو هـی دی)و کۆمـەڵێك زمانـانی هاوچـەرخ سـەر بـەم گرووپـەن وەك: گێرمانی (ئەڵمانی)، نەرویجی، سویدی، دانیمارکی، هۆڵەنـدی، ئینگلیـزی، فریزی، ئەیسلاندیو هی دی.

– **ئیتـاڵی (ڕۆمـانی: لاتینـی)**: کـۆنترین شـوێنەواری نووسـراوی بـۆ سـەدەی شەشـەمی (پ.ز.) دەگەڕێتـەوە. زمـانی ڕۆمـانی هاوچـەرخ: فەرەنسی، ئیتاڵی، ئیسپانی، پورتوغاڵی، ڕۆمانیو هی دیش دەگرێتەوە.

– **کیلتی**: بەو پارچـە نووسـراوانە نێـودارە، کـە لـە خـاکی فەرەنسـاو دوورگـەکانی بـەریتانیادا دۆزراونەتـەوە، هـەروا زمـانی ئیرلەنـدی، سکۆتلەندیو گالیو زمانانو دیالێکتانی دیش دەگرێتەوە.

– **گریکی** (یۆنـانی) کـۆنو نـویێ: کـۆنترین شـوێنەواری نووسـراوی بـۆ سەدەی هەشتەمو حەوتەمی پ.ز. دەگەڕێتەوە.

خێزانی زمانانی هیندوئەوروپایی

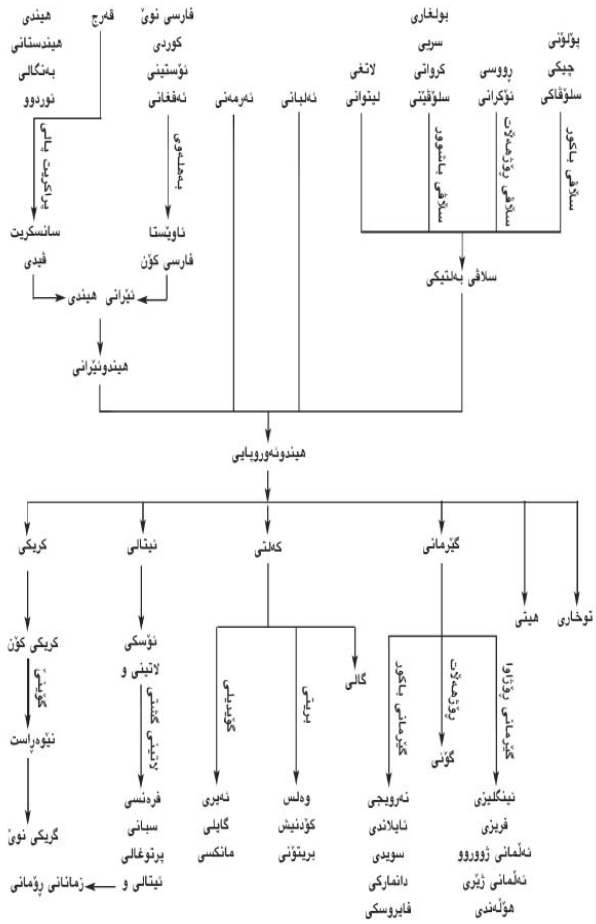

بڵاوبوونەوەی هۆزانی ئاریی زمان

هۆزانی ئاریی زمان، کە لە دۆڵی هیندوهۆزانی ئێرانی زمان، کە لە نێو خاکی ئێرانی ئـەمڕۆ و ئاسـیای نێوەڕاسـتدا بڵاوبوونـەوە، نـە هینـد و نـە ئێرانو نە ئاسیای نێوەڕاست خاکو خۆڵی بنجی ئەو هۆزانـە نـەبوون، کـە بەزمانی ئاری دواون، بـەڵکو دانیـشتوانی ئەسـڵی ئـەو هەرێمانـە بـەزمانی نێوچەیی خۆیان قسەیان کردووەو زمانەکانیشیان ئاری نەبوون.

تێکەڵاوبوونی زمانی هۆزانی کۆچەری ئـاری لەگـەڵ زمانـانی نێوچـەیی دانیـشتوانی ئەسـڵی هیندسـتاندا لـە کۆتـاییی هـەزارەی سـێو سـەرەتای هەزارەی دووی (پ.ز.)دا بوو، بەڵام تێکەڵاوبوونی زمانی هۆزانی کۆچەری ئاریی لەگەڵ زمانانی ناوچەییی دانیشتوانی ئێرانـدا بەماوەیـەکی کـەم لـە دوای ئەم کاتەی تێکەڵاوبوونەیدا لە هیندستاندا بووە. هۆزانی ئاریی زمان لـە دوای نیـشتەجێبوونیاندا و تێکەڵاوبوونیانـدا لەگـەڵ دانیـشتوانی ئـەو هەرێمانـەی دەسـتیان بەسـەردا گـرت، نووسـراوی کۆنیـان بۆمـان جـێ هێشتووە، وەك نووسراوی ڤیـدی لـە هیندسـتانو نووسـراوی ئاوێستا لـە ئێراندا.

لێکۆڵینەوە لە نێوەڕۆکی هەردوو نووسراو ــ ڤیدیو ئاوێستا ــ ئـەوەی خستووەتە ڕوو، کەوا باپیرە گەورەی هۆزانی ئـاریی زمـان لـە ئێـرانو لـە هیندستاندا لە زەمانێکی کۆندا لە نێو یەك خاکدا بەیەکـەوە ژیـاونو ئـەو شـێوەزارانەی، کـە ئـاری بـوونو پێـی دواون، خزمایەتییـەکی نێزیکیـان لەگەڵ یەکدا هـەبووە. بابـەتی میتۆلـۆژی لـە هـەردوو نووسـراوی ڤیـدیو

ئاوێستادا زۆر لێك نێزیك بوون. بۆ وێنە نێوی پاشا ییم کوڕی ڤیڤاخڤانت، کە باسێکی میتۆلۆژی ناو ئاوێستایە، هەر هەمان بابەت لە نێو ڤیدیشدا هاتووە.

یەکێك لە تایبەتییەکانی هۆزانی ئاریی زمان هەبوونی چەند خواوەندێکە، کە بەندیواریان بەسروشتەوە هەبووە، وەك: خۆر، با، باران و... ئەم خوداوەندانە لە نێو بابەتانی نووسراوی ڤیدیو ئاوێستاشدا هاتوون، وەك: میثرا، لە ئاوێستاو میترا لە ڤید، کە خواوەندی ڕۆژ بووە، ڤاتە–ڤەیەی ئاوێستاو ڤیدی. کە خواوەندی هەوا بووە یەك بووە، دیسانەوە لە هەردوو نووسراودا خواوەندی نێرینە لە شێوەی ئەرام نەپاتدا گۆ کراوەو خواوەندی ئاهورامزدا لە ئاوێستادا لە شێوەی ئاهورا و لە ڤیددا لە شێوەی ئاسورا بووەو... هتد.

لە نێو شوێنەواری دێرینی گەلانی ئێرانیدا ئەوە بەرچاو دەکەوێت، کەوا هۆزانی کۆنی ئێرانی لە هەزارەی دووەمو یەکەمی (پ.ز.)دا زاراوەیەکی گشتییان لە خۆ ناوە، کە ئارییەو لە نێو ئاوێستادا لە شێوەی ئارییەدا هاتووە زاراوەی ئەیرییە لەو سەردەمەدا هەر تەنێ واتای ئێرانی زمانی–نەبەخشیوە، بەڵکو ئەو هۆزانەی خزمی نێزیکی خۆشیانی گرتووەتەوە، کە هیندی زمان بوون–ОРанский 1988".ئەم زاراوەیە تێکەڵ بەنێوی هۆزانو نێوی تایبەتیش بووە، هەروەکو هۆزێکی ماد نێوی ئەریەزەنتو–هۆزی ئاری بووە.هۆزێکە سەکەسی–سەرماتی نێوی ئەلەن–ئەریی بووە "لە زمانی سەکەسیدا و ئەو زمانانەی تایبەتیەتی

وەك ئەویان هەیە (ر)یٚ بە (ل)یٚ دەگۆڕێت.لە ناو چیرۆكی فۆلكلۆری ئۆستینیدا نێویان بەئالان هاتووەو لە زمانی ئۆستینی هاوچەرخدا (ا) بە (ۆ) دەگۆڕێت Opahcкий 1988 هەروا ئەم زاراوەیە لەگەڵ نێوی تایبەتی پێشەوایانی سەكەسیدا زۆر بەكار هاتووە، ئەریەنتەس، ئەرییەپیسیس، ئەرییەرامنیڤو.. دارای یەكەمی هەخامەنشیش شانازی بەوە كردووە كەوا ڕەچەڵەكی ئاری بووەو لە شوێنەوارێكی نووسراودا دەڵێت:—

Adem Därayaϑahuš xšäyaϑya vazraka xšäyaϑya xšäyaϑyanäm…vištäpahya puϑ^{r}a haxämanišya pärsa pärsahyä puϑ^{r}a arya aryačiϑ^{r}a منم دارا پاشای مەزن، پاشای پاشایان.. كوڕی ڤیستاسپی هەخامەنشی، پارسی كوڕی پارس كوڕی ئاری ئاریاچیترە.

وە نەبێت زاراوەی ئیتنیكی ئاریە هەر لە نێو شوێنەواری نووسراوی كۆندا بەكار هاتبێت. بەڵكو لە سەردەمی نێوەڕاستیشدا زۆر بەكار هاتووەو لە دۆخی خستنە سەر و كۆدا شێوەی ئەریانامی هەبووە، كە هەر لەم زاراوە ئیتنیكییەوە وشەی ئێران داڕێژراوە. كە لە كوردیدا شێوەی (ئێران) لە فارسیدا (ئیران)و لە تاجیكیدا (ئیرون)ە، ئەو زمانانەی سەر بەخێزانی زمانانی ئێرانین لەو سەردەمەی ئێستادا بەو خاكەوە بەند نین، كە دەوڵەتێك بەنێوی ئێرانەوەی لەسەر دامەزراوە، بەڵكو بەهۆی نیشانەی ڕەسەنیو ڕەچەڵەكی گشتیی نێوان ئەو زمانانەوە بەندنو هەروەك ڕوون بووەتەوە زمانانی ئێرانی لە سەردەمانی كۆندا هەر

له نێو خـاكی ئێرانـی ئـەمڕۆدا كـسەیان پـێ نـەكراوە بـەڵكو لـە سـنووری چینەوە "بۆ وێنە زمانی پامیری" تا وەكو ڕووباری دانـووب لـە ئـەوروپادا "وەك زمانی سكیثی: سەكەسی(بلاّو بووبووەوە، كە ئـەمڕۆ ئـەم وڵاّتانـە دەگرێتــەوە: كرگیزســتان، ئوزبەكــستان، توركمانــستان، ئازەربایجــان، كوردستان، سەرووی كەوكازیاو ئۆكرانیا.

هۆزانی ماد

لــە ســـەدەی نۆیـــەمی (پ.ز.)دا لـــە نێـــو شـــوێنەواری نووســـراوی ئاشوورییاندا بۆ یەکەمین جار هێما بۆ نێوی ماد کراوەو بەتایبەتی لە سەردەمی شەلمانسەری سێیەم (٨٥٨–٨٢٤ پ.ز)دا. لە نێو نووسراوانی ئاشووریدا لە شێوەی ئامادای هاتووە، لە نێو نووسراوانی مێخیدا وشەی مادا واتای زەوی‌وزار، خاك، وڵاتی گەیاندووە، بۆیە نێونانی ئاشوورییان بۆ ئەم هۆزانە لە ڕووی نەتەوەیی نەبووە، بەڵکو نێوێکی جوگرافی بووە، هەروەکو نێوی هەرێمی پارسوا کە کەوتبووە باشووری ڕۆژاوای گۆمی ورمێ، بوو بەنێوی ئەو هۆزانەی کە هاتن تێیدا نیشتەجێبوون‌و هەر لەم نێوەوە نێوی (پارس: فارس) داڕێژرا.

نێوی مادا، مادای لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکی (پ.ز.) ئەو هۆزانەی دەگرتەوە، کە بەچەند دیالێکتێکی ئێرانی زۆر لێکەوە نێزیك دواون‌و لە نێوان سەدەی ٩–٧ی (پ.ز.)دا لە دەوروبەری ڕووباری قیزل–ئوزون‌و دەشتی کافردا دەسوڕانەوەو بەرەبەرە شوێنی نیشتەجێبوونیان فراوانتر بوو، تا ئەو بەرزایانەشی گرتەوە، کە دەگاتە کەنداو لە بەری باشوورو تا گۆمی وانیش لە بەری باکورەوە، کە هاوتەریبی کێوەکانی زاگرۆس بوو و لە دواییشدا کوردستانیشی گرتەوە (د. جەمال ڕەشیدو د.فەوزی ڕەشید ١٩٩٠).

لە نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی (پ.ز.) بەسەرۆکایەتیی دەهیاکۆ پاشایەتی ماد دامەزرا، ئەو پاشایەتییە وا بەهێز بوو لە ساڵی

٦١٢ (پ.ز.)دا تــوانی بەســەر مــەزنترین دەوڵــەتی ســەردەمی کــۆن– ئیمپراتۆریــەتی ئاشــوورییەکان دابــدات کــە ئەمــەش بــە ســەرکردایەتیی کەیخەسرەوی پاشایاندا بوو، لە دوای ڕێککەوتنیـدا لەگـەڵ نەبوبلاسـەری بابلیدا، لە ئەنجامدا پاشایەتییەکەیان بوو بەئیمپراتۆریەتێکی گـەورە، کـە وڵاتـی مـاد، فـارس، ئاشـوور و ئاسـیای بچووکیـشی گرتـەوە، بـەڵام ئـەم ئیمپراتۆریەتە لە دوای کەیخوسرەودا زۆری نەخایاند، ئەوە بـوو لـە کـاتی فەرمانڕەوایەتی ئیستیاگیزدا دەسەڵاتداریەتی مادەکان کۆتاییی پێ هات، ئەویش بەزەوتکردنی ئەم دەسەڵاتدارییە لە لایەن کۆڕشی یەکەمەوە، کـە دەڵـێن نـەوەی وە یـا خوشـکەزای ئیـستاگیز بـووەو نێـوی دەوڵەتەکـەی بەهەماخەنـشی گۆڕیـوە (د. جـەمال ڕەشـیدو د. فـەوزی ڕەشـید ١٩٩٠، Дьяконов1956).

پێتەختی ماد ئەکباتان بوو، کە ئەمڕۆ بەهەمـەدان نێـو دەبرێـتو ئـەم نێـوە لـە زمـانی فارسـی کۆنـدا هـەمگماتانا بـووە، کـە واتـا گـشتییەکەی شوێنی کۆبوونەوە دەگەیەنێت (Г'рантовкий 1970).

لە نێو نووسینەکانی هێرۆدۆتدا نێوی شـەش خێڵـی مـاد هـاتووە، کـە ئەمانەن (ئاری زانت، پاریتا، کینۆی، بۆرسـای، سـترۆکاتیس، بۆودیـۆیو ماگۆ). (د. جەمال ڕەشیدو د. فەوزی ڕەشید، ١٩٩٠).

لە هەزارەی یەکی (پ.ز.)دا دەبێت نووسین لە خاکی ماددا هەبووبێت، لەو نێوچانەی، کە مانێکان تێیدا نیشتەجێبوونو لە دواییدا بوو بەبەشـێك لە ماد، جۆرە نووسینێك بەکار هاتووە زۆر لە نووسینی ئورارتـوو چـووە، کە دوور نییە لەوەوە وەرگیرا بێت، هـەروا لـە دەوروبـەری گـۆمی ورمێـدا

هێنـدێك نووسـراوی هیرۆگلـۆفی دۆزراوەتـەوە، کـە هـەروەکو هیرۆگلـۆفی ئورارتوو بووە، هیرۆدۆت لە نووسینەکانی خۆیدا هێمـا بـۆ ئـەوە دەکـات، کەوا لە سەردەمی دەهیاکۆ هەموو کار وڕووداو و کێشەی وڵات بەنووسین خراوەتە بەردەست دەهیاکۆ ئەویش بڕیارەکـانی خـۆی هـەر بـە نووسـین بـڵاو کردووەتـەوە، لەگـەڵ ئەوانەشـدا نابێـت گومـان لـەوە بکرێـت، کـەوا مادەکان نووسراویان نەبووبێت، بەڵام هەخامەنشێکان، کـە شـوێنکەوتەی ئەوان بوونو زەوتکەری دەسـەڵاتداریەتیان بـوون نووسـراویان هـەبووبێت (дьяконов1956، د. جەمال ڕەشیدو د. فەوزی ڕەشید ١٩٩٠، دکتر حسینقلی کاتبی ١٣٦٩).

لـە نێـو زمـانی مـاددا چـەند وشـەیەك ماونەتـەوە، کـە زۆر لـە زمـانی ئاوێستا نێزیکە وەك ئەسپە–مادی، ئەسپە–ئاوێستایی (ئەسپ)" سپەك–مادی، سـپەك–ئاوێـستایی (سـەگ)" تیگـری–مـادی، تـیری–ئاوێـستایی (تیـژ)" خـشەثـریتـە– مـادی، خـشەثـرە–ئاوێـستایی (پاشـایەتی، دەسەڵاتدارێتی)" ئارییە–مادی، ئارییە–ئاوێستایی (ئاری).

لە نێو تێکستەکانی زمانی فارسی کۆن وشـەیەکی زۆری بیـانی هەیـە، کە زمانەوانان وای بۆ دەچن، کە لە زمانی ماد وەرگیرابن وەك «هەورنـە–خـۆر، میثـرە–میهرەبـانی. خـشەثـرە–توانـایی. خـشیثیة–پاشـایەتی. ویـسپە–گـشتی، هــەموو. وەرزك–گـەورە، مــەزن. ئەسـنە–سـینگ. ئەسـپەرا–ئەسـپە سـوار. زانتـا–هـۆز و خـەڵك. تیگـریس–تیـژ و..» (дьяконов1956، Cameron 1948، د. جەمال ڕەشـید و د. فـەوزی ڕەشید ١٩٩٠).

هۆزی سەکەسی

هۆزانی سەکەس لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکی (پ.ز.)دا لە بەری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچووکدا بەدیار کەوتن، جا لە ناوچەکانی کوردنشینی تورکیا و ئێرانی ئەمڕۆدا بڵاوبوونەوە، ئەمەش لە دوای ئەوەی سەرجۆنی دووەمی ئاشووری لە ساڵی ٧١٤ی (پ.ز.)دا بەسەر دەوڵەتی ئورارتوویانی دادا.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەمی (پ.ز.)دا نێوی هۆزانی سەکەس لە نێو نووسراوەکانی ئاشووریدا بۆ یەکەمین جار لە سەردەمی ناسربالی دووەمدا لە شێوەی ئەشکوزای‌و کیمیرای‌دا هاتووەو ئاشوور بانیبال (٦٦٨-٦٢٨ پ.ز.) هەواڵی گەیشتنی ئەم هۆزانەی سەکەس هەتا سنووری میسری تۆمار کردووە، هەروا نێویان لە لایەن هیرۆدۆت هاتووەو هیبوکرات (٤٦٠-٣٧٧ پ.ز.) بەنێوی سەرمات، کە ئەوانیش جۆرە سەکەسێکن باس کردووە، لە نێو نووسراوانی یۆنانیدا ئاماژەی ئەوە کراوە، کەوا لە ئەسینادا هەبوون‌و بەهەڵگری تیرو کەوان نێودار بوون.

کۆمەڵێك لە هۆزانی سەکەس گەیشتوونەتە هەمەدان (ئەکباتانی پێتەختی مادەکان) و لە وڵاتی ماننا نیشتەجێبوون‌و دەوڵەتێکیان دامەزراند و هەرێمی کوردەواری‌و ئازەربایجانی ئەمڕۆی لە ئێراندا گرتبووەوە. بەم ڕەنگە سەکەسەکان لەو ماوەیەی لە کوردستان نیشتەجێبوون، کاریگەری لایەنی زمانەوانی‌و ڕەسەنی‌و ئەتنۆگرافی خۆیان بەجێ هێشتووەو هۆزانی سەکەس لە هۆزانی ئێرانی زمان بوون (د. جەمال ڕەشید ١٩٨٤و١٩٩٠).

هۆزانی فارس

لەو کاتەدا، کە مادەکان نێویان لە مێژوودا هاتووە، هێژ هۆزانی فارس وەك هێزێکی سەربەخۆ نێویان نەبووە، بەڵکو بەچەند سەدەیەك لـە دوای ئەواندا هـۆزانی فـارس لـە بـەری باشـووری ڕۆژاوای ئێرانـەوە تـا نێزیکـی کەنداو بەنێوی ئەو شوێنەی کە تێیدا نیشتەجێبوون نێویان دەرکـرد، کـە شـوێنەکە لـە لایـەن ئاشـوورییانەوە بەپارسـوا نێـوی بـراوەو ئـەم نێـوە جوگرافییە لە نێوەڕاستی سەدەی نۆیـەمی (پ.ز.)دا لـە نێـو نووسـراوانی ئاشوورییاندا تۆمار کراوە، کە لە دواییدا بوو بەنێوی ئەو هۆزانـەی تێیـدا جێگیربوون، کە شێوەی کۆنی پارسا بـووە، جـا بـوو بـە(پـارس: فـارس) هۆزانی فارس هەروەك هۆزانی ماد لە مێـژووی کـۆنی ڕۆژهەڵاتـدا ڕۆڵێکـی دیاریکراویان هەبووە، کۆرش دەسەڵاتداریەتی لـە مادەکـان وەرگـرتو لـە سـەردەمی فەرمانڕەوایـەتیی خۆیـدا (٥٥٩–٥٢٩ پ.ز.) تـوانی خـۆی بـچەسپێنێتو بەیـەکجاری بەسـەر هـەموو مادیـشدا زاڵ بێـتو دەوڵـەتی هەخامەنشی دابمـەزرێنێت، کـە ئـەم دەوڵەتـە وا فـراوانتر بـوو میسریـشی گرتەوە ماوەی دەسەڵاتداریشیان لـە نێـوان سـاڵانی (٥٥٩–٣٣٠ پ.ز.)دا بووە (The New Encyclopaedia Britanica 1986).

زمانانی کوردستانی سەردەمی کۆن "خووری و ئورارتوو"

کۆنترین شێوەی وشەی کورد لە نێو نووسراوانی مێخیدا لە فۆرمی (مات کوردا[کی]) دا هاتووە، کە بۆ هەزارەی سێی (پ.ز.) دەگەڕێتەوە، وشەی "مات" سومەرییەو واتای هەرێم، ناوچە، نیشتمان و هەوارگە دەگرێتەوە ([کی]) نیشانەیەکی سومەرییە بۆ زەوی، لەو سەردەمەدا ئەو نێوە باکوری ڕۆژهەلاتی سووریەی ئەمڕۆی گرتبووەوە (Groneberg1980، Nashef 1982).

لەبەر ڕۆشنایی ئەو دۆکیومێنتانەی کە لە کوردستاندا دۆزراونەتەوە، ئەوە ئاشکرا دەبێت، کەوا لە هەزارەی سێی (پ.ز.)دا بەواتا بەر لە هاتنی هۆزانی ئاری زمانی وەك میتانی و هۆزانی ئێرانی زمانی وەك ماد و پورث و سەکەس و... بۆ کوردستان دانیشتوانی کوردستان بەزمانی (خووری: هووری) دواون، کە زمانێکی زاگرۆسی بووەو لە دواییدا شێوە پەرەسەندووەکەی نێوی ئورارتووی لێن دراوە. خوورییان نێزیکەی هەزار سالێك دەسەلاتدارێتیان لە ولاتی کوردەواری ئەمڕۆ تا ڕادەیەکیش هەرێمانی دەوروبەریدا هەبووە، بەلگەش بۆ ئەمە کە کوردستانی ئەمڕۆ مەلبەندی خوورییان بووە ئەو شوێنانەن کە لە شوێنەواری نووسراودا هاتوون و فەرمانڕەوایەتیان تێدا کردووەو ئەمڕۆش هەر کوردنشینن، خوورییان شوێنەواری نووسراویان بەزمانی خۆیان کە خووری بووە، هەروا بەزمانی ئەکەدیش بۆ بەجێ هێشتووین، لێرەدا ئەو شوێنەوارە نووسراوانە دەخەمە بەرچاو کە بەزمانی خووری نووسراون لەوانە

«شوێنەواری نووسراوی پاشای خووری تیش ئەتەل ٢٠٤٥–٢٠٣٧ پ.ز، ئەفسانەی پاشایەتی لە ئاسماندا، ئەفسانەی گلگامێشی سۆمەری، چیرۆکی ڕاوچی (کەشی)، کۆمەڵێك نامەی پاشای میتانی–توشراتە، کە لە (تل العمارنە) دۆزراونەتەوە، ئەرشیڤی بنەماڵەی وللو، هەروا ئەرشیفی بنەماڵەی تیخب تیللای خووری و...» (Gadd 1992، د. جەمال ڕەشید ١٩٨٨،Filhelm 1992،Groz 1988، د.کوردستان موکریانی، ١٩٩٥).

ئورارتوویان لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکی (پ.ز.)دا هێزێکی ڕامیاری بەتوانای باکوری میزۆپۆتامیا بوونو خواوەندی مەزنیان خاڵدی لە موساسیر (میچیسیری ئەمرۆ) لە نێزیك ڕەواندز بوو، دەسەڵاتدارێتیشیان گەیشتبووە لای کێوەکانی کافو هەبوونی کاریگەریی زمانی ئەوان بۆ سەر زمانانی کەفکازیو ئەرمەنی لەگەڵ زمانانی خووریو ئورارتوودا پەیدا بکەن. Diakonoff & Strostin, 1986، Melikishvili ،1954،1953.

شوێنەواری نووسراو بەزمانی ئورارتوو لە زۆربەی ئەو هەرێمانەدا دۆزراونەتەوە، کە لە ژێر سایەی دەسەڵاتدارێتیاندا بوون، کە لە فوراتەوە تا بەری باشووری ورمێ لە شاری موشەوە تا گۆمی سیڤانو باشووری سنووری گورجستانی گرتبووەوە، چوار سەد تابلۆی نووسراو بەزمانی ئورارتوو دۆزراونەتەوە، کە بابەتەکانی پێوەندی بەبنیاتنان، مێژوو و ئاینەوە هەیە هەروا دە نامەیەکیش کە زۆربەیان بۆ پاشا ئەرگیشتی یەکەمو سەردوری دووەم دەگەڕێتەوە. لەو شوێنەوارە نووسراوە

نێودارانەی کە بەزمانی ئورارتوو بۆمان جێماون نووسراوی پاشا ئیشپوینی کوڕی سەردووی یەکەمە، کە لەسەر بەردێکی کێلەشیندا تۆماری کردووەو...(د. کوردستان موکریانی ١٩٩٥).

تێکستێك بەزمانی خووری کۆن

نووسراوێکی تیشاری–پاشای ئورکیش سەدەی ٢٣–٢١ پ.ز:ـ

Tiś(ś)-ar-i/e،[١] enda-n[2] UR.KS ÈŠ^{ki} (we)[3] ; purli[4] ^{d}PIRIG. GAL (-we)^{d} pah – (a)śt-u-m[5] pur (u)li addi[6] halli[7] Lubagada-śś/żagr-u-in[8] ;(i)e-me-ni(n)[9] taśp-i[10] , halli[11] Lubagada-ś tapś-u-in[12], AN(-ś) haw – uh (?) – a[13] haż-u-we-in[14] ^{d}NIN. NA . GAR^{ki} (-ś) Šimig(e)-an Teśśob(-aś) , (i)e-me-ni(n) taśp-i[15] , halli inobe-inobe[16] ś/że – (i) d (o) – in[17]. (Дьяконов1967)

واتای بەزمانی کوردی

تیشاری[١] پاشای[٢] ئورکیش[٣] پەرستگەی نێرگالی[٤] بیناکرد[٥]، ئەم پەرستگەیە[٦] کە[٧] لوباگادا با (بریا) بیپارێزێت[٨] ئەمەی کە لە ڕاستیدا[٩] دەیڕوخێنێت[١٠] ئەوە[١١] لوباگادا با (بریا) لە نێوی بەرێت[١٢] خواوەندانی ئان نزای[١٣] با بەجێ نەهێنێت[١٤]. خواوەندەکان نین. نا. گار (ژ) شیمیگان[١٥] تیشوب دەبا دە هەزار جار دە هەزار جار (؟)[١٦] نەفرەتی لێ بکەن[١٧].

تێبینی

١- نێوی تایبەتییە، ڕستەیە ، -ar-i/e کاری فەرمانە – بدە، -ś Tiś نازنێوی خواوەندی مانگە (؟) Tiśś-ari- سەرکاری ڕستەی: Tiśś-ari endan UR.KÈŠ[ki] تیشاری (هەیە) پاشای ئورکیش.

٢- وشەی enda بەپێی ئەو تێکستەی بەردەست واتای-ئەو پاشای ئورکیش (هەیە) دەگەیەنێت، بەڵام لە نێو تێکستانی دیدا بەرچاو نەکەوتووە.

٣- لەگەڵ تێبینی ژمارە (١)دا بەراوردی بکە.

٤- واتای پڕ بەپڕی purli خانوو دەگەیەنێت.

٥- pah- ڕەگی کارە، نیشانەی (a) لە زمانی کۆنی ئەکەدیدا بۆ دەربڕینی ha،ha بەکار هاتووە.

٦- addi لە زمانی خووری کۆنتردا andi بووە.

٧- وشەی halliی خووری لەگەڵ atəی ئورارتوودا بەراورد بکە، کە واتای (ئە ئەوە، ئەوەی کە، کە)ی بەخشیوەو هێندێك لە خووریلۆژان وای بۆ دەچن، کەوا جێناوی نیشانەی anniی هەر addi-he-alli بێت، کە مانای ئەوە-هەتا دەبەخشێت، کە مەبەستی لە ئەم خواوەندە هەتا پەرستگەیە.

٨- دەتوانرێت کاری šagr-u-in وا ڕوون بکرێتەوە. کەوا لە شێوەی کاری فرمانە بۆ کەسی سێیەمی تاك.

٩– je– هەتا، -me- هی وی (ئەو)، ni//nin لە ڕاستیدا، halli–
کە.

١٠– وا دیارە کرداری کارا بزری کارێکی تێ پەڕە.

١١– واتای پڕ بەپڕی (ئەوەی کە)یە.

١٢– لە ڕووی داڕشتنەوە لەگەڵ تێبینی ژمارە (٧)دا بەراوردی بکە.

١٣– -a- جێناوی هەیی کەسی سێیەمی تاکەو لە کۆنتردا لە شێوەی (j)a-دا بووە، دوور نییە تیپی w و u وo بووبێت، لەگەڵ پاشگری -u/ohhe دا بەراوردی بکە.

١٤– جۆری ناکراوی šagr-u-in, tašp-u-in دانانی هاوتەریب بووە، -u- لە (کۆنتردا -i-) نیشانەی تێ پەڕ بووە، -w(a)- نیشانەی بەرکاری بوون.

١٥– لێرەدا an- ئامرازی پێوەندییەو ئەگەرچی لە زمانی کۆنتری خووریدا بە کۆتاییی ناوی Teššobەوە لکاوە

١٦– i-na-u-be//i-nu-be لە ڕووی گکردنەوە inobe بووە.

١٧– لە باری کۆی هەمان شێوەی ئەم دوو وشەیە šagr-u-in و tašp-u-inدایە (i)d(o)- نیشانەی کۆیە -ido-in>din لەگەڵ -tinəی ئورارتوودا، کە فەرمانەو لە باری کۆدایە بەراوردی بکە.

تێکستێك بەزمانی ئورارتوو

له نووسراوەکانی پاشا– ڕووسای دووەم کوڕی ئەرگیشتی، کە بۆ سەدەی (٧) (پ.ز.) دەگەڕێتەوە:

^{d}Hal-di-e[1] EN-ŚŪ[2] i-ne ^{NA}pu-lu-še ^{m}Ar-giš-te-hi-nė-še[4] ku-ju-ne ^{d}Hal-di-nė-nė[5] uš-ma-ši-nė[6] ^{m}Ru-sa-a-še ^{m}Ar-giš-te-hi-né-še- a-le ^{KUR}Ḳu-ub-li-nė hu-bE-i[7] ḳi-ú-ra-a-nė šú-le-e ma-nu[8] ú-i jė-e-i[9] iš-ti-nė ma-nu-r[e][10] š[ú]-ki[11] ^{d}Hal-di-še[12] ú-bar-du-du-né[13] i-e-še-i-né ^{GIŠ}ul-de-e[t]e-ru-be[14] … URU[15] šú-he[16] iš-ti-né-šá-tú-ú-ú-le[17] pi-le ^{ID}IL-da-ru-ni-a-né[18] a-gu-ú-bé[19]…. i-nu-ka-hi-ni-e[21,22] ^{m}RU-sa-i-ni-e[21,23] hu-bi-jè[21] a-še[20] pi-le-ni-ke-du-le[24] UDU.MÁŠ.TUR ^{d}Hal-di-e ni-ip-se-du-le-ne[25]… a-še A^{meš} e-ši-a[26] si-u-le[27] MÁŠ.TUR ^{d}Hal-di-e ni-ip-se-du-le…[^{m}]Ru-sa-a-né[28] ^{m}Ar-gis-te-he-e LUGÁL DAN.NU[29] LUGÁL al-su-i-né[30] ILUGAL-ne ^{KUR}šú-ra-u-e[31] LUGÁL ^{KUR}Bi-a-i-na-u-e[32] LUGAL LUGAL ^{meš}-ú-e a-lu-s-e[33] ^{URU}Ṭu-uš-pa-e[34] pa-ta-re $^{[m]}$Ru-sa-aše [^{m}]Ar-giš-te-h-né-še a-le-a-lu-še[35] i-né DUB-te-e [t]ú-li-e[36] a-lu-še pi-tu-li-e…a-lu- se u-li-še[37] ti-ú-li-e i-e-še z/ṣa-du-ú-bé a-lu-š-ti- ne-ne[38] tú-li-e ma-se-e[39] [t]i-né te-li-i[40] e-a-i ^{KUR}Bi-a-i-né-še[41] e-a-i lu-lu-i-ne-še ^{d}Hal-di-še ^{d}IMse ^{d}UTU-né-še DINGIR^{meš}-še [m]i-i ti-i-ni mi-i ar-mu-ze-i mi-i zi-il-bé-i[42] ḳi-ra-i-di[43] [k]u-li-tú-ú-n[é][44] (ДЬЯконов1967)

<u>واتای بەزمانی کوردی:</u>

(خواوەنـدی) خالـدی[١] پاشـایەتی خـۆی[٢] (دەسـەلآتداری خـۆی) بـە ڕووسا[٣] (کوڕی) ئەرگشتی[٤] (دا)، نووسـی: خالـدی[٥] (لـە) چاکەی ڕووسا[٦] (کوڕی) ئەرگشتی ئەئاوا (دەدوێت): لە دۆڵی کۆبلی[٧] زەوی بێ بەر بـوو[٨]، هیچی[٩] تێدا نەبوو[١٠] من (یش)[١١] خالدی[١٢] فەرمانی دا (؟)[١٣] من ئـەم ڕەزەم ڕێك خست[١٤] گوندەکان[١٥] سـەرلەنوێ[١٦] لەوێـدا ئـاوەدان بوونـەوە[١٧] کـەنال لـە[١٨] (ڕووبـاری) ئولـدارونا (م) ڕاکێـشا[١٨] بـۆ[٢١] ئـەوەی[٢٢] هەرکـە[٢٩] ڕژایـە (هاتـە)[٢٤] نێـو کـەناڵ، ڕووسـا[٢٣] مـەڕ بـۆ (خواوەنـدی) خالـدی (بکەنـە) قوربانی[٢٥]... هەرکە لە ئاسمانەوە[٢٦] ئاو دەچۆڕێتە خـوارێ دەبا بـزن بـۆ (خواوەندی) خالدی (بکەنە) قوربانی ڕووسا (کوڕی) ئەرگشتی[٢٨] پاشـای بەتوانا[٢٩] پاشـای مـەزن[٣٠] پاشـای هـۆزانی[٣١] (سـەربەخۆ) پاشـای بیاینـا[٣٢] پاشای پاشایان، دەسەلآتدار[٣٣] شاری توشپی[٣٤] ڕووسا (کوڕی) ئەرگـشتی ئەئاوا (دەدوێت): ئەو کەسەی[٣٥] ئەو (نووسراوە) بسڕێتەوە، ئەو کەسـەی دروستی کـرد[٣٧] وای پـێ دەڵێـت:" مـن (ئـەوەم) دروسـت کـرد" ئـە ئـەو کەسەی (ئەو) ناوە لە نێو بەرێت[٣٨] و نێوی خۆی[٣٩] لـە شـوێنی دابنێـت[٤٠]، بیاینا[٤١] و بێگانە[٤٢] —خالدی تەیشیپا شیڤینو خواوەندانی (دی) نە نێو نە نەوەی[٤٣] (؟) نە تۆی ئەو (ان) با بۆ زەوی (لێیان) بەجێ نەهێڵێت[٤٤].

تێبینی:

١– (d) نیشانەی خواوەندە، Haldi-jə لە دۆخی مەبەستدایە.

٢- بە ewri-je دەخوێندرێتەوەو واتای پاشا، دەسەڵاتدار دەگەیەنێتو لە دۆخی مەبەستە.

٣- m نیشانەی نێوی تایبەتییەو لە دۆخی بزرە.

٤- ئاوەڵناوی هەیی لە دۆخی بزریدایەو بەیارمەتی ئامرازی -he- داڕێژراوەو لە باری دیارخەریدایە.

٥- Haid(i)-inə ئاوەڵناوی هەیییەو لە دۆخی داناندایە.

٦- نێوی ئۆبستراکتەو لە دۆخی داناندایە.

٧- ku-ub-ne واتای خۆیی دەبەخشێتو بەیارمەتی inə و hu-be-i لە دۆخی خستنە سەرەو kur نیشانەی کێوە.

٨- man-o مان، شێوەی کۆنی مان بووە. (o-) نیشانەی کۆنی تێنەپەڕ بووە بۆ کاری man.

٩- شێوەی ناکراوی جێناوی نادیاری ji(i) بووە. کە واتای هەر کەسێك، هەر شتێك، هەر چییەکی گەیاندووە.

١٠- ناوی بکەر و ناوی کراوی ئەنجامدارە.

١١- جێناوە لە دۆخی تیاندایە.

١٢- لە دۆخی بزردایە.

١٣-کاری گێڕاوەیی کەسی سێیەمە، -u نیشانەی کاری تێ پەڕە، d کارە – فرمانیدا.

١٤- کاری تێ پەڕە بۆ کەسی یەکەمی تاك.

١٥- لــه بــاری کۆدایــەو لــه ڕووی گرافیکــەوە دەرنــەبڕاوە، بــەلاّم بــه paatare-lə دەخوێندرێتەوەو شێوەی تاکی ئەم وشەیە patarə.

١٦- ئاوەڵناوەو ڕۆڵی ئاوەڵوشەی کاریدایە.

١٧- کاری تێ پەڕە.

١٨- لە دۆخی مەبەستدایە.

١٩- کاری تێپەڕەو لەگەڵ ag- ی خووریدا بەراوردی بکە.

٢٠- ئامرازی گەیەنەرە.

٢١- لــه دۆخــی مەبەســتدایەو لــه ڕووی گرافیکــەوە واتــای (هــاتووە)ی بەخشیوە.

٢٢- ئـەم وشـەیە لـه بنـچینەدا بـەمجۆرە بـووە:-in(a) uka(i)-he nə-jə، که واتای (ئه ئەوەی "من")ی گەیاندووە.

٢٣- ئاوەڵناوی هەیە.

٢٤- کاری تێ نەپەڕی ناتەواوەو لە دەمکاتی داخوازی دایە.

٢٥-کاری تێ نەپەڕە.

٢٦- لە دۆخی شوێندایە بەیارمەتی (a-).

٢٧- کاری تێ نەپەڕی تەواوەو لە دەمکاتی داخوازیدایە.

٢٨- Rusa-nə لـه دۆخــی ئەبــسۆلۆتدایەو نیــشانەی ناســیاری لەگەڵــدا هاتووە.

٢٩- LUGAL وشــەیەکی ســومەرییەو بــەواتای پاشــا، NU،DAN وشەیەکی ئەکەدییەو بە erel tara(i)eی خوێندراوەتەوە.

٣٠- ئاوەڵناوەو بە inə- کۆتاییی هاتووە.

٣١- šur ، لە باری تاکدایەو واتای شێر، چەکی گەیاندووە šuršələ لەباری کۆدایەو واتای کەرتەی نیمچە سوپایی (گوندەکانی) بەخشیوە.

٣٢- دەوڵەتی ئورارتوو بەخۆی گوتووە Biainil، کە کۆی ئاوەڵناوی ئەتنیکی وشەی bin-in، بووە.

٣٣- ئاوەڵناوەو وەکو ناو بەکار هاتووەو کۆتایی بە usə هاتووە.

٣٤- وشەی Tušpa-e لێرەدا بۆ patarə- شار دەگەڕێتەوەو هەروەك دەبینین گیترۆگرامی URUی (شار)ی لەسەر دانراوەو واتای شاری توشپای گەیاندووە.

٣٥- لە باری بزردایەو جێناوی ale-laluی لەگەڵدا هاتووە.

٣٦- ə(i)tur-u-l-e>ə tulej- دەمکاتی داخوازیو مەرجە، لەگەڵ نووسینی پاشا- مینەوا (س) بەراوردی بکە: a-lu-še pa-ha-n [e-le] iš-ti ne-ne کە لە دۆخی داناندایە، کێ (مانگایان) (لە باری کۆدایە) لێرەوە لەگەڵ خۆی دەبات (دەیڕفێنێت)، -ši-u-l eja-lə بەرکارەو کەسی سێیەمی کۆیە، بەلام -a-lu-še ni-ri bé iš-ti-né-ha-a-n-lie-e (کێ لێرەدا (مێگەلە) مەڕ دەبات بڕوانە (Меликиґшвили 1965).

٣٧- لە دۆخی بزردایە.

٣٨– لە باری ناسیاریدایە (n-) لـە ئاوەڵنـاوی tinə<tiwe-(i)nəەوە هاتووە، کە ڕۆڵی ناوی گێڕاوە، خووری tiwe– وشە، کسە، بەڵێن .

٣٩– جێناوی ئاوەڵناوییەو لە ma-(u)se وە داڕێژراوە.

٤٠– لە ter-u-e(j)ə وە هاتووە.

٤١– ئاوەڵنـاوەو لـە دۆخـی بزردایـەو بـە inə کۆتـاییی هـاتووەو لەگـەڵ خاڵی ژمارە (٣) دا بەراوردی بکە.

٤٢– جێناوی هەیی کەسی سێیەمی تاکە.

٤٣– دۆخی ڕێچکەیە qəwra-edə.

٤٤– دارشـتنەکەی ئەوەنـدە ڕوونو دیـار نییـەو لەوانەیـە ku(l-u)-l- ejə-ito-ne بێـت، کـە شـێوەی کـۆی u-l-ejə– ەو نیـشانەی بەرکاریشی هاتووەتە سەر، کە کەسی سێیەمی تاکە.

زمانی ئێرانی سەردەمی کۆن

لە نێو شوێنەواری نووسراوی سەردەمی کۆنـدا نێـوی هێنـدێك هـۆزانی ئێرانی زمان تۆمار کراوە: هەروەك نووسراوانی ئاشوورییان، کە نێوی دوو هـۆزی ئێرانـی —مـاد و سـەکەس لـەو بارانـەدا دەبـەن، کـە ئاشـوورییان هێرشیان بردوونەتە سەر و بەرەنگاریان بـوونو رووداوەکـان بـۆ سـەدەی نۆیەم_حەوتەمی (پ.ز.) دەگەڕێتەوە.هەروا لە نێو نووسـراوانی جێمـاوی زمانـانی ئورارتـوو و ئیلامیـشدا نێـوی هـۆزانی ئێرانـی—مـاد لـە سـەدەی یەکەمی هەزارەی یەکی پ.ز.دا لە کاتی باسکردنی رووداوانی مێژوویی لە نێو خاکی ماددا نووسراوە سەرچاوە دێرینەکانی گـریکیش لـە باسـکردنی هێرشـەکەی ئەلیـسکاندەردا بـۆ سـەر رۆژهـەلاَت باسـی هـۆزانی ئێرانـی زمانیان کردووە، لـە سـەدەی پێنجـەمی (پ.ز.)دا لـەنێو دۆکۆمێنتـەکانی ئارامیشدا تیشك خراوەتـە سـەر لایـەنی جـەنگی هەخامەنـشیان. لـەنێوان سەدەی شەشەمو چوارەمی پ.ز.دا لـە سەرچـاوەکانی هیندیـدا کۆمـەڵێك زاراوەی جـوگرافیو ئیتنیکـی، کـە بەنـدیواری بەگـەلانو هـۆزانی ئێرانـی زمانەوە هەیە بەرچاو دەکەوێت، بەتایبەت لەنێو بەرهەمی پانینیدا.

لەگەڵ سەرەتای هەزارەی یـەکی (پ.ز.)دا کۆمەڵـەی گـەورە گـەورەی هۆزانی ئێرانی زمان لە نێو ئەو خاکانـەدا بـەدی دەکـران، کـە کەوتبوونـە بەری ڕۆژاوا و باشووری ڕۆژاوای ئاسیای نێوەڕاسـت بەتایبـەتی لـە بـەری ڕۆژاوای بەرزاییەکانی ئێرانـدا. دانیـشتوانی میزۆپۆتامیـاو بـەری ڕۆژاوای ئێـران بـەزمانی نێوچـەیی خۆیـان دەدوان، لـە کێوەکـانی بـەری ڕۆژاوای

ئێراندا هۆزانی شاخاوی– کاسیو لوولوویی دەژیان، کە بـەزمانێك دەدوان وا پێ دەچێت خزمایەتی لەگەڵ زمانی ئیلامیدا هـەبووبێت (Дbяконов 1960) هەر لەم سەردەمە کۆنەو لە سەردەمی پێشتریشدا بە واتا لەگـەڵ پەیـدابوونی نووسـینداا دانیـشتوانی کوردسـتان بـەزمانێك دواون هـیچ پێوەندییەکی بەزمانانی ئێرانێوە نەبووە، کە زمانی خووری بووە.

زمانی ئاوێستا

ئاوێستا بە کۆنترین و گرینگترین شوێنەواری نووسراوی کۆنی زمانانی ئێرانی دەژمێردرێت، تێکستە ئاینییەکانی پەیامبەری ئێرانی — زەردەشت—ی پێ نووسراوەتەوە، بۆیە بەزمانێکی دینی دانراوە.

دەستنووسە ئۆریژیناڵەکەی ئاوێستا لە هێرشەکەی ئەسکەندەری مەکەدۆنیدا لەنێو چووەو ئەو تێکستانەی ئاوێستا، کە ئێستاکە هەن هی کاتی ساسانییەکانە(The New Encyclopaedid Britannica 1986) هێندێك لە زانایان وای بۆ دەچن، کەوا ئەو تێکستانە بۆ یەکەمین جار بەئەلفوبێی ئارامی لە دەوربەری کۆتایی سەدەی یەکەمی زاینیدا نووسرابنەوەو هێندێکی دیش لەو باوەڕەدان، کەوا شێوەی نووسینەوەی باوەڕپێکراوی لە سەدەی چوارەم وە یا لە نێوەڕاستی سەدەی شەشەمدا نووسراوەتەوەو سەردەمی نووسینی ئاوێستای جێماو بەواتا کۆنترین ئاوێستای دەستنووس بۆ ساڵی (١٢٧٨)ی زاینی دەگەڕێتەوە (sokolov 1967).

ئاوێستای ڕۆژگاری ساسانییان (٣٤٥٧٠٠) وشە بووە، زەند، کە کۆمینتاری بەواتا لێکدانەوەی ناوەڕۆکی ئاوێستایەو لە سەردەمی ساسانییاندا بەزمانی فارسی نێوەڕاست نووسراوەتەوە (٢٠٩٤٢٠٠) وشەو ئاوێستای ئەمڕۆ (٨٣٠٠) وشەی گرتووەتە خۆی (پورداود ١٣٤٣).

ئاوێستا هەر لە بنچینەدا برێتی بووە لە بیست و یەك کتێب، هەتا ئەوەی کە لە سەردەمی ساسانییاندا کۆ کراوەتەوە هەر بیستو یەك

پەڕتووك بووەو لێکدانەوەی ئەم بیستو یەك پەڕتووکە لـە نێـو بەرهـەمی دیدا کراوە هەروەك پەڕتووکی پەهلـەوی – دینکـردو هـی دی (پـوور دواد ١٣٤٣).

ئاوێستای دەستنووسی جێماو ئەم بەشانەی ژێروو دەگرێتەوە:

١– یەسنا: تێکستی ئاینی زەردەشتە، کۆنترین بەشانی ئاینی بـرێتین لـە (هوم یەشت، یەسنا هەپتاهاتی، کە ئەمەیان بەشێك لە گاتاکـان نییـە، ئەگەرچی بەهەمان دیالێکتی ئەو نووسراوەتەوە).

٢– ڤێسپەرد: بەتەواوکەری یەسنا دادەنرێت.

٣– ڤەندیدات: ڤیدیڤدات: کۆمەڵە باسێکە لە بارەی دژایەتی بەرامبـەر بـە خێوی شەڕدا.

٤– یەشت: لە ڕووی ناوەڕۆکـەوە بـەکۆنترین بەشـی ئاوێـستا دادەنرێـتو برێتییە لە ٢٢ سروود.

٥– هـوردە ئاوێـستا – هەوتـەك ئەپەسـتەك: لایـەنی لایـستی گرتووەتـە خۆی.

دینـی زەردەشـتی بـۆ یەکـەمین جـار لـە باختریـادا بـە واتـا لـە بـەری ڕۆژهــەڵاتی ئێرانــدا ســەری هەڵــداوە، جــا لــەوێوە بــەرەو ڕۆژاوا بــڵاو بووەتەوەو میدیا بووە بەمەڵبەندی دینی زەردەشـتیو پیـاوانی ئاینـداری هۆزی ماگای وە یا ماگۆی "مەجووس" مادی مەشـخەڵی ڕێبەرایـەتی ئـەم دینەیان لە نێو هەموو هۆزانی ئاریاندا بەدەستەوە گرتووە.

زمانی ئاوێستا لـە ڕووی دارشـتنی ڕێزمانییـەوەی زۆر کۆنـە هـەروەکو زمانی قیدی–سانسکریت. لە زمانی ئاوێستادا تایبەتێتی گەردانکردنی نێو و کـار هەیـەو چـەند جـۆرە بناخـەی نێـو و کـاری تێـدا بـەدی دەکرێـت. بەشـەکانی ئاوێـستا لــە کــاتو شــوێنی جۆراوجـۆردا کـۆ کراونەتــەوەو نووسراونەتەوە، بۆیە زمانەکەی یەك ڕەنگ نییە، بەڵام مۆرکی تایبـەتێتی دوو دیالێکتی پێـوە دیـارە، یەکـەمیان دیـالێکتی گاتاکـان (کـە یەسـناش دەگرێتەوە) و دەڵێن زمـانی خـودی زەردەشـتەو لەوانەیـە زمـانی هـۆزی ماگای مادی بێت. دووەمیان دیالێکتی بەشەکانی دی ئاوێستا.

ئــەلفوبێی ئاوێـستا لەسـەر ئــەلفوبێی پەهلەوییـەکان دارێـژراوە، کـە ئەویش لە ئەلفوبێی ئارامی وەرگیراوە، ئەلفوبێی ئاوێستا برێتـی بـووە لـە چـواردە بـزوێنو سـی و پێـنج نـەبزوێن و نیمـچە بـزوێن، هـەروەکو لـەم خشتەیەی ژێرەوەدا دیارە:

"ئەلفوبێی ئاوێستا بزوێن"

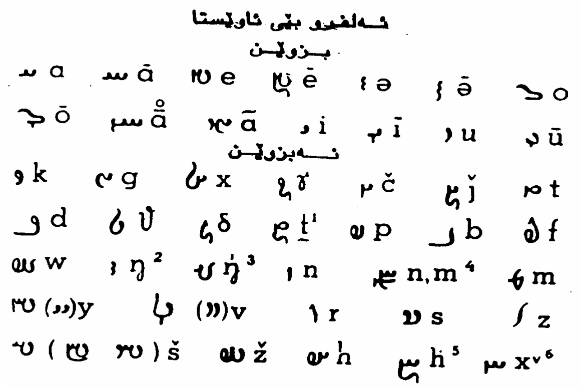

Opa н.ckuu 1988, Sokolov 1967

یەکەمین وەرگێڕانی ئاوێستا بۆ سەر زمانی بێگانە بەفەرەنسی بووەو لە سالآنی ١٧٦١–١٧٧١دا بلآو کراوەتەوەو ئەوەی ئاوێستای وەرگێڕاوەتە سەر ئەم زمانە گەنجێکی فەرەنسی بووە بەنێوی (Anquetil du Perron 1805-1731) کە ماوەی شەش سالٚ (١٧٥٥–١٧٦١) لە

ڕۆژهەلآتدا ژیاوەو دەسنووسی کۆکردووەتەوەو لە گەڕانەوەیدا بۆ پاریس وەری گێڕاوەتە سەر زمانەکەی خۆیو لێی کۆلٚیوەتەوە. هەر لەگەلٚ بلآوبوونەوەی ئەم بەرهەمەدا دەیان ڕۆژهەلآتناس خۆیان بەتۆژینەوە لە لایەکی ئاوێستادا خەریك کردووە، بۆ وێنە زانا (K. Rask ١٧٨٧–١٨٣٢) ئەوەی پێشان دا کەوا زمانی ئاوێستا خزمایەتی لەگەلٚ زمانی کۆنی هیندی–سانسکریتیدا هەیە، هەروا سانسکریتیلۆژی فەرەنسی (Burnof 1852-1851) بەڕێگەی بەراوردکردنی ئەو دوو زمانە خزمە – ئاوێستاو سانسکریت توانی ئەو تێکستانەی، کە ئەنگلیتیل بۆی نەلوابوو وەریان بگێڕێتە سەر زمانی سانسکریتییەوە ساغیان بکاتەوەو ئەو کارەش بەیارمەتی وەرگێڕانەکەی ئاوێستا بوو بۆ سەر زمانی فارسی نێوەڕاست، لە سالٚی ١٨٣٣دا هێندێك لە تێبینییەکانی ئەم زانایە لە ڕووی ڕێزمانی ئاوێستاوە بلآو کراوەتەوە، هەر لەم بوارەدا (F.Bopp ١٧٩١–١٨٦٧) بەرهەمێکی بەراوردکاری نێوان زمانی ئاوێستاو سانسکریتو گریکی کۆنو لاتینیو چەند زمانێکی دیکەدا پەخش کردووەتەوە. بەدوای ئەم کارە مەزنانەدا دەیان زمانەوانو ڕۆژهەلآتناس

لێکۆڵینــەوەی زانــستانەیان لــە بابــەتی جۆراوجــۆری ئاوێــستادا بــڵاو کردووەتەوە.

لـە سـەدەی نۆزدەمـدا لـە دوو لایەنـەوە لـە ئاوێـستا کۆڵدراوەتـەوە، لایەنی مێژوویی‌و لایەنی بەراوردکردنی لەگەڵ زمانی سانسکریتیدا، کە لـە ئەنجامــدا لێــک نێزیکبــوونی ئــەم دوو زمانــە کۆنــە بەدەرکــەوت (Sokolov1967). هەروەکو لەم خشتانەی خوارەوەدا دیارە:-

١- تەماشای گەردانکردنی کـاری (بـردن) بکـە، کـە لـە ئاوێـستادا ڕەگـی (بــەر-) لــە سانــسکریتدا ڕەگــی (بهــار-)ی هــەبووە، دەمکــاتی ڕانەبردووی بەمجۆرە گەردان کراوە:

زمانی ئاوێستا	زمانی سانسکریت	کوردی ئەمڕۆ
ɓarāmi	*ɓhárāmi*	دەبەم
ɓarahi	*ɓháraʙi*	دەبەیت
ɓaraⁱti	*ɓhárati*	دەبات
ɓarāmahi	*ɓhárāmaʙi*	دەبەین
ɓaraʙa	*ɓháratha*	دەبەن
ɓarənti	*ɓháranti*	دەبەن

٢- جێناوی (*azəm*) لە زمـانی ئاوێـستادا و (*aɦám*) لـە زمـانی هینـدی کۆنـدا بـۆ کەسـی یەکـەمی تـاک لـەم دۆخانـەی ژێـرەوەدا بـەم شـێوەیە داڕێژراون:

دۆخ	زمانی سانسکریت	زمانی ئاوێستا
نێوی	*aȟám*	*azəm*
بەرکاری	*mām,mā*	لکاو *mā،mām*
مەبەست	*mē*	*mē*
دانان	*mát*	*mat*
خستنە سەر	*mana,mē*	لکاو *mana,mē*

٣- بەراوردکردنی ژمارە لە نێوان زمانی ئاوێستا و زمانی سانسکریتدا Burrow 1955,1965,1973, Sokolov 1967,Opahchuu, 1960,1963,1988.

کوردی ئەمڕۆ	زمانی سانسکریت	زمانی ئاوێستا
دوو	*dvá-*	*dva-*
سێ	*trí*	*ϑ ri*
چوار	*čatvā̆r*	*čaϑwār*
پێنج	*pánča*	*panča*
شەش	*şáş*	*xŝvaŝ*
حەوت	*saptá*	*ȟapta*
هەشت	*aştā*	*aşta*
نۆ	*náva*	*nava*
دە	*dáśa*	*dasa*

بیست	vīśati	Visaiti
سی	triśát-	Ꞩrisait-
سەد	śatá-	sata-

٤– گۆڕانی دەنگ لە نێوان وشەی هاوچەشن‌و هاوواتا لە هەردوو زمانی ئاوێستاو سانسکریتدا بەتایبەتی گۆڕانی(z, θr,ħ)ی ئاوێستا بە (ħ,tr.s وە یا ĵ):–

کوردی ئەمڕۆ	زمانی سانسکریت	زمانی ئاوێستا
حەوت	saptá	ħapta
لە ، ژ	sáča	ħača
پاشایەتی	xšatrá-	xšaꞨra-
کوڕ	putrá-	puꞨra-
سێ	tri-	Ꞩri
دەست	hásta-	zasta-
بازوو	bāħů-	bāzu-
زەریا	jrāyas-	zrayaħ-
خێڵ	ĵantů-	zāntu-

لە بەراوردکردنی ئەم پنتانەی ژووروودا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کەوا پێوەندی نێوان زمانی ئاوێستاو سانسکریتی کۆندا ئەوەندە بەهێز

بـووه، بۆیـه ناتوانـدرێت بـەراورد لـه نێوانیانـدا نـەكرێت، بـەڵام لـه ڕووی ڕێزمانـەوه جیـاوازی لـه نێـوان دەنگەكانیـشدا سـەری هەڵـداوه، ئـەویش بەهۆی گۆڕانی بـاری جـوگرافی، ئـاینی، ڕۆشـنبیری نێوانیانـدا ڕووی داوه .(Burrow 1973)

تێكستێك بەزمانی ئاوێستا– ڤیدیڤداد II ، I-2

1. pərəsat zaraϑuštrō ahurəm mazdām: «ahra mazda mainyō spəništa dātare gaēϑanām astvitinām ašāum, ḵahmāi paoiryō mašyānām apərəsə tūm yō ahurō mazdā anyō mana yat zaraϑuštrāi? ḵahmāi fradaēsayō daēnām yām āhūirīm zaraϑuštrīm?»

2. ãaṯ mraot ahurō mazdå: yimāi stīrāi hvã?wāi, ašāum zaraϑuštra, ahmāi paoiryō mašyānām apərəse azəm yō ahurō mazdå anyō ?waṯ yaṯ zaraϑuštrāṯ, ahmāi fradaēsaēm daēnām yãm āhūirīm zaraϑuštrīm. (Oранскuu 1960, 1963)

واتای بەزمانی كوردی :

١– زەردەشـت لـه ئاهۆرامـازدای پرسـی:" ئـەی ئاهورامـازدا، گیـانی پیرۆز، دروستكەری تەن، دادپەروەر لەگەڵ كێدا بۆ یەكـەمین جـار بێجگـه له من (زەردەشـت) تـۆ كـسەت كـردووه، ئاهورامـازدا ئـاینو بیروبـاوەڕی ئاهورا و زەردەشتیت پێشانی كێ داوه؟

٢– ئـاهورامزدا بـەمجۆره وەڵامـی دایـەوه (كـسەی كـرد): "بـەنێوی ئـەوەی، كـه خـاوەنی كۆمـەڵێكی باشـه، زەردەشـتی ڕاسـتو دادپـەروەر لەگەڵ ئەودا بۆ یەكەمین جـار لـه نێـو خەڵكدا بێجگـه لـه تـۆ زەردەشـت

(کــسەم نــەکردووە)، مــن–ئــاهورامزدا ئــاینو بیروبــاوەڕی ئــاهورا و زەردەشتیم هەر پێشانی ئەو داوە".

لێکدانەوەی وشەکان:

pərəsat کاری ڕابردووە بۆ کەسی سێیەمی تـاك، وشـەی کـار لێـرە فرێزی کارییە (پرسی).

zaraϑustra نێوی تایبەتییە، تاکە، سەرکاری فرێزی ناوییە.

ahurəm mzdam نێـوی تایبەتییـە، نێـوی خـودێی گـەلانی کـۆنی ئێرانە، بەرکارە.

Mainyo نێوە، تاکە، لە دۆخی بانگکردندایە (گیان).

Spensta ئاوەڵنــاوە، لــە پلــەی باڵادایــە، لــە دۆخــی بانگکردندایــە (پیرۆز، پاك).

Dātare نێــوە، لــە دۆخــی بانگکردندایــە (دانــان، دروســتکردن، دامەزراندن).

Gaeϑanām نێوە، کۆیە، لە دۆخی خستنە سەردایە، دیارخەرە.

Astvaitinām ئاوەڵنــاوە، لــە دۆخــی خــستنە ســەردایە، کۆیــە، دیارخەرە (تەن، بەدەن).

Aşaūm ئاوەڵنــاوە، تاکــە، لــە دۆخــی بانگکردندایــە (دادپــەروەر، چاکەکار).

Kahmāi جێناوی پرسیارە بۆ کەسی تـاكو لـە دۆخـی مەبەسـتدایە (کێ).

Paoiryō ئاوەڵناوەو لە دۆخی نێویدایەو ئاوەڵ˚وشـەی کـاری کاتـە (یەکەم، پێشوو).

Maşyanam نێوە، کۆیە و لە دۆخی خستنە سەردایەو دیارخەرەو لە وشەی Maşyaەوە هاتووە (مرۆڤ ، پیاو).

Apərəsə کاری ڕابردووە بۆ کەسی دووەمی تاك.

Tūmجێناوی کەسی دووەمی تاکە، سەرکاری فرێزی ناوییە (تۆ).

Yō جێناوی هەییی نسبییەو تاکە.

Anyō ئاوەڵناوە، تاکە (هی دی، دیکە، تر، بێجگە).

Mana جێناوی کەسی یەکـەمی تاکـەو لـە دۆخـی خـستنە سـەردایە (من).

Yat جێناوی هەییی نسبییەو لە شێوەی دۆخی نێویو بەرکاریدایە.

Fradaēsayo کاری ڕابردووی کەسی دووەمی تاکـە لـە Fradaes داڕێژراوە، کە مانای (فێربوون، پێشاندان) دەبەخشێت.

Daēnam نێوەو تاکەو ڕەسـەنی مێیـەو لـە دۆخـی بەرکاریدایـە لـە Daena داڕێژراوە، کە واتای (دین، ئاین، باوەڕ) دەگەیەنێت.

Yam: جێناوی هەییی نسبییە.

Ahūirîm ئاوەڵناوە، تاکە، ڕەسەنی مێیەو لە دۆخـی بەرکاریدایـەو لە وشەی Ahūirīی داڕێژراوەو دیارخەرە.

Zaraϑustrim ئاوەڵناوە، تاکە، لە دۆخی بەرکاریدایەو دیارخـەری Dacmanە.

Āat ئاوەڵکــارەو تاکــە لــە دۆخــی داناندایــە، لــە جێنــاوی (Aa) وەرگیراوە، کە واتای "ئەوسا"ی هەیە.

Mraot کاری ڕابردووە بۆ کەسی یەکەمی تــاك (کسەکردن، گـوتن، نزاکردن).

Yimāi ناوی تایبەتییەو لە دۆخی مەبەستدایە.

Srīrāi ئاوەڵناوەو تاکە لە دۆخـی مەبەسـتدایەو دیارخـەرە (جـوان، نایاب، باش).

Ahmāi جێناوی نیشانەیەو لە دۆخی مەبەستدایە.

Azəm جێناوی کەسی یەکەمی تاکەو لە دۆخی نێویدایە (ئەز).

Fradāesāem کاری ڕابردووی کەسی یەکەمی تاکە.

زمانی فارسیی کۆن

گرینگترین شوێنەواری ئەم زمانە لـە ڕووی قـەوارەو نێوەڕۆکـەوە ئـەو نووسینە مێخیانەن، کە بەزمانی فارسیی کۆن (باسـتان)، ئیلامـیو بـابلی نووسـراوەتەوەو لـە چـەپەوە بـۆ ڕاسـت، بەپێـچەوانەی نووسـینی زمـانی ئاوێستاو پەهلەوی. ئەم نووسینانەی، کە بەم زمانە کۆنە نووسـراونەتەوە باسـی سـەرکەوتنەکانی داریوشـی یەکـەم لـە سـالآنی ٥٢٢–٤٨٦ پ.ز. دەکەنو ئەم شوێنەوارانە لە کێوی بێستون نێزیکی کرمانشا، لـە سـووس لە چیای ئەلوەند بەجێ ماون، هەروا ئەرتاخشیر (کسێرکسیس) یەکـەمی کوڕی داریوشی یەکەم ٤٨٦–٤٦٥ پ.ز. شوێنەواری نووسـراوی لـە پـاش ماوەتەوە.

بۆ یەکەمین جار گەڕۆکی ئیتالی (Pietro delle Valle 1586-1652) بایەخی بەم نووسراوانە دا بەتایبەتی ئەوانەی پەرسیپۆلیس، کە لە شاری شـیرازی ئـەمڕۆ دوور نییـەو ئەوسـا پێتـەختی هەخامەنـشییەکان بـووە، نێـوبراو لـە سـالّی ١٦٢١دا هێنـدێك لـەو نووسـراوانەی بەدەسـتی خـۆی ڕوونووس کرد و بلآوی کردنەوەو لە ڕووی شێوەی نووسینەکەیەوە نێـوی نووسـینی مێخـی لـیّ نـا، ئـەم نێـوە لەمـەودواش بەسـەر ئـەم جـۆرە نووسینانەدا چەسپا و بەکار هات. لە دوای ئەمدا گەڕۆكو شارەزایانی دی وەك (Chardin –١٧١١)، (Cayius–١٧٦٢)، (Niebuhr Carsten – ١٧٦٥) هەوڵیان دا ئەم جۆرە نووسـینە مێخییانـە شـی بکەنـەوەو تێـی بگـەن، تـا لـە سـالّی ١٨٠٢دا (G.F.Grotefend 1773–1853) تـوانی

کلیلی خوێندنەوەی ئەم نووسینە مێخییانە بدۆزێتەوە، کـە کـارێکی سـانا نەبوو، چونکە نە شارەزای زمانو نە شارەزای جـۆری نووسـراوەکە بـوو، بەڵام ئەو زانیارییانەی کە ف.مۆینتر بڵاوی کردبوونەوە زۆر یارمەتیان دا، کە وای بۆ چووبوو، کەوا ئەم نووسینانە بۆ سـەدەی پێنجـەمو چـوارەمی (پ.ز.) دەگەڕێنەوەو ناوەڕۆکیشی بەشێوەیەکی سەرەکی بریتین لـە نێـو و نازنێوی پاشایانی هەخامەنشی.

ئـەوەی سـەرنجی زانایـانی ڕاکێـشابوو، چـەند کۆمەڵـە نیـشانەیەکی دووپاتکراو بوون لە نووسراوانی چیای بێـستونو پرسیپۆلیـسدا، بـۆ وێنـە کۆمەڵەی (٢-٣، ٤-٥) لە پارچـە نووسـراوی یەکـەمو پارچـە نووسـراوی دووەمدا هەروەکو یەك وان، هەروا کۆمەڵەی (٩-١٠) لە پارچە نووسـراوی یەکەمـدا هــەروەکو کۆمەڵــەی ژمـارە (٨-٩)ی پارچــە نووســینی دووەم بوون، هێژ چەند نیشانەیەکی دی هاوچەشنی یەك لە نووسـراوی جێمـاوی هــەردوو شــوێندا هــەبوون. (Grotefend) وای بـۆ چـوو، کـەوا ئـەو دوو پارچــە نووســراوە بــۆ دوو پاشــای جیــاواز دەگەڕێنــەوە، ئــەو کۆمەڵــە نیشانانەی لێکیش دەچن، دەبێت نازنێوی هەردوو پاشایان بن، بەڵام ئەو نیشانانەی لێك جیاوازن دەبێت نـاوی تایبـەتی هـەردوو پاشـاکان بـن، لـە پاڵ ئەوانەشدا دیسانەوە کۆمەڵێك نیشانەی لێکچوو هـەر لـە نێـو هـەمان پارچەکەدا دووپـات بوونەتـەوە، بـۆ وێنـە کۆمەڵـەی نیـشانەی (٢-٤) لـە پارچە نووسراوی دووەمـدا هێنـدێك جـاریش چـەند نیـشانەیەك خراونەتـە سەر کۆتاییی کۆمەڵەی نیشانەکان "بـۆ وێنـە بـەراوردی کۆمەڵـەی ژمـارە

(٥)ی پارچە نووسراوی یەکەم لەگەڵ کۆمەڵە نیشانەی (٥) و (٧)ی پارچە نووسراوی دووەم بکە" Grotefend و لە پێش ئەویشدا Fr.Munter لەو باوەڕەدا بوون، کە ئەم کۆمەڵە نیشانانە دووبارە و سێ بارە کراونەتەوە هەر دەبێت واتای وشەی پاشا بگەیەنن، کە خراونەتە سەر کۆتاییی ئەو وشەیەی پاشا دەگەیەنێت لەوانەیە کۆتاییی ڕێزمانی بن.

پارچە نووسراوی یەکەم

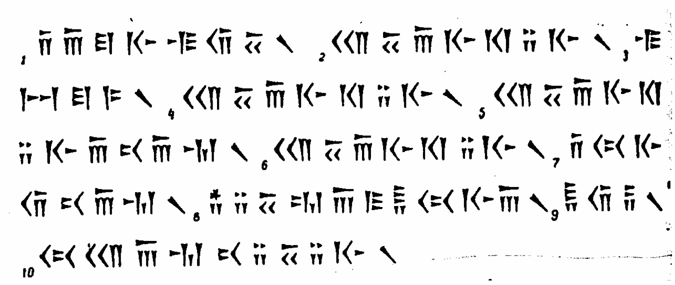

پارچە نووسراوی دووەم

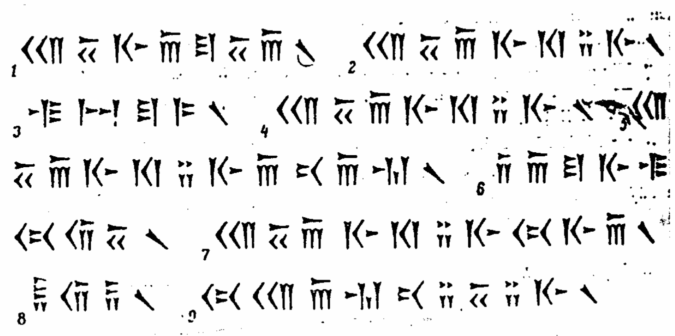

١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	١٠
ئـ	پاشا	آ	پاشا	پاشا +	ز-پاشا	ن	ى+ڤـ	س	د

نووسراوی دووەم

١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩
ز	پاشا	آ	پاشا	پاشا+ز	ئـ	پاشا+ڤـ	س	د

<u>تێبینی:</u>

لەبەر ڕۆشـنایی نـازنێوی ساسـانیاندا ئـەم نیـشانانە لـەم دوو پارچـە نووسراوەدا هاتوون ئەمانەیان گەیاندووە:

(ئـ) گەورەییو مەزنی.

(أ) کۆتـایی دۆخـی خـستنە سـەرە لـە بـاری کـۆدا: (پاشـا+أ⟵ پاشایان).

(ڤـ) کۆتـاییی دۆخـی خـستنە سـەرە لـە بـاری تاکـدا: (پاشـا+ڤـ ⟵پاشای)

(س) کوڕ

(د) نێوی دەوڵەتی هەخامەنشی بووە، کە بـەهۆی سەرچـاوەی کـۆنی گریکییانەوە ڕوون بووەوە.

Grotefend له دوای سـەرنجدانو تێڕامـانێکی زۆر وای سـەلماند، کـە دەبێت وشەی یەکەمی هەردوو تێکستەکە نێوی پاشایەك بێت، کـە کـوڕە پاشـا نـەبووبێت، لەمـەوە ڕێگەیـەکی بـۆ خوێندنـەوەی نووسـراوەکان بەدەست هێنا و بەیارمەتی بەرهەمی مێژوونووسانی گریکییوە، کـە نێـوی پاشایانی هەخامەنشیان تۆمار کردبوو دوو زنجیرە نێوی دۆزییەوە.

١- کامبیز- کە باپیر بووە، بەڵام پاشا نەبووە.

کۆرش- باوك بووەو پاشا بووە.

کامبیز- کوڕ بووەو پاشاش بووە.

٢- گیشتاسپ- باپیر بووەو پاشاش نەبووە.

دارای یەکەم- باوك بووەو پاشاش بووە.

کسرکسیس- کوڕ بووەو پاشاش بووە.

ئەم دوو زنجیرە نێوە بەمجۆرەی ژێرەوەن:

کۆرشو کامبیز یان داریوش (دارا)و کسرکسیس؟

زنجیرە ناوی بۆچـووی یەکـەم پـشتگوێ خـرا، چـونکە هـەردوو نێـوی تایبـەتی کـۆرشو کـامبیز بـە (ك) دەسـت پـێ دەکـات، کەچـی لـە نێـو نووسراوەکاندا یەکەم تیپی هەردوو نێـو جیـاوازن، بێجگـە لەمـەش نێـوی یەکەم لە پارچە نوسراوی یەکەمدا لە حـەوت نیـشانە پێـك هـاتووە، بۆیـە Grotefend پشتی بە بۆچـوونی دووەم بەسـتو لـە دوای بـەراوردکردنی نێوە تایبەتییەکان لەگەڵ نیـشانەی نووسـراوەکاندا بـەدانانی تیپـی (د)ێ بـۆ یەکـەمو (أ) بـۆ دووەمو (ر)ێ بـۆ سـێیەمو...بـەمجۆرە تـوانی ئـەم تەلیسمە بکاتەوەو کە بەهۆیەوە توانرا نووسراوی مێخـی بێـستوونیش لـە سـاڵی ١٨٤٧ بخوێندرێتـەوەو مێژوونووسـانو زمانـەوانانیش هەریـەك لـە

بـواری خۆیـدا لـەم سـەردەمە دێـرینو ناوچـە دەوڵەمەنـدە بکۆڵنـەوەو نووسراوەکانی زمانانی ئیلامی، بابلیو ئاشووریش بخوێننەوە.

لـە شـوێنەواری نووسـراوی جێمـاوی سـەردەمی کـۆن، کـە بـەزمانی فارسـیی کـۆن نووسـرابنەوە، ئـەو دوو پارچـە نووسـراوەن، کـە بـە زێـڕ نووسـراونەتەوەو بـۆ ئاریـارمنو ئارشـام دەگەڕێنـەوەو لـە هەمـەدان دۆزراونەتەوە. سێ پارچە نووسراوی دیش، کە بۆ (کۆرشی گەورە ٥٥٨-٥٢٩ پ.ز.) دەگەڕێتـەوە بـە سـێ زمـان (فارسـی کـۆن، ئیلامـیو بـابلی) نووسراون لە نێزیك شیراز بەجێ ماون، هـەروا نووسـراوەکانی (دارا ٥٢٢-٤٨٦ پ.ز.) کـە لـە ڕووی بابـەتی ناوەڕۆکـەوەی گرینگییـەکی تایبـەتی هەیە، لە بەرزاییی حـەفتا مـەتر بـە سـێ زمـانی فارسـیی کۆنو ئیلامـیو بابلی لەسەر کێوی بێستوون هەڵکەنراونو لە ساڵی ١٨٣٦دا بـۆ یەکـەمین جـار ئـەم نووسـراوانەی کێـوی بێـستوون لـە لایـەن H.c.Rawlinson ڕوونووس کراونو لە ساڵی ١٨٤٧دا چاپ کرانو بڵاو کرانەوە.

دارا شوێنەواری نووسراوی لە پرسیپۆلیس، نەقشی رۆستەم، سووسو سیناش بەجێهێشتووە.

کەیخساری یەکەم کـۆڕی دارای یەکـەمیش شـوێنەواری نووسـراوی لـە پاشدا بەجێ ماوە، کە بەدوو زمانی فارسیی کـۆنو بـابلی وە یـا فارسـیی کۆنو ئیلامی، یان هەر تـەنێ بـەزمانی فارسـیی کـۆن، کـە لـە سـەردەمی دارای دووەمو ئەرتاکسی دووەمو سێیەمدا نووسـراون زۆر نـینو لـە ڕووی قەوارەش گەورە نین.

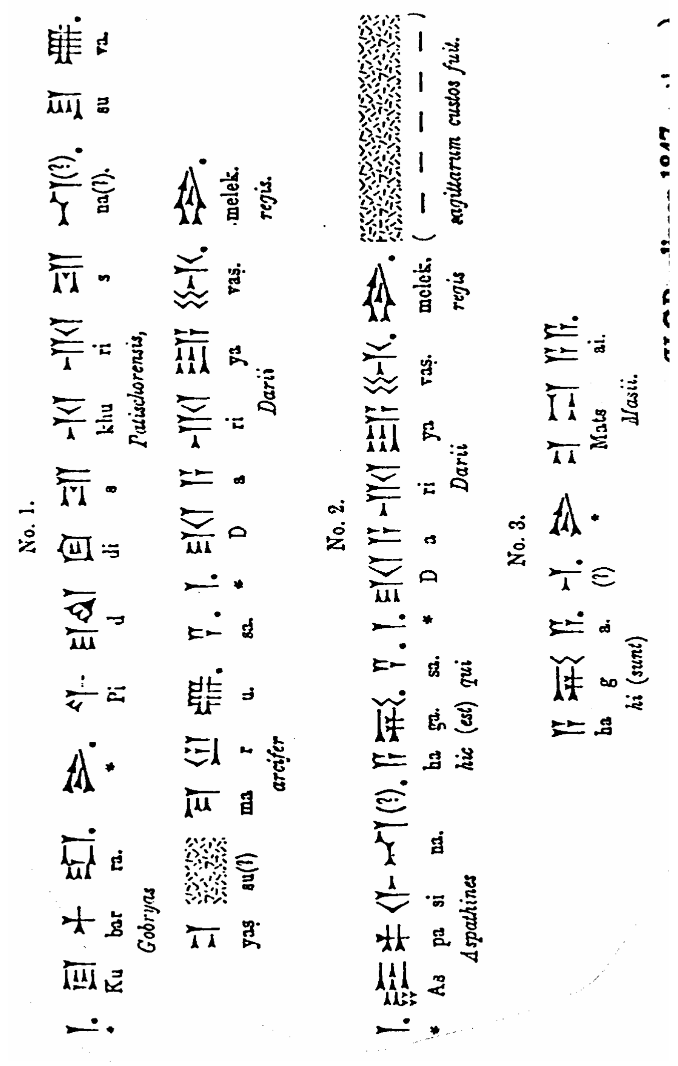

بروانه (H.C.Rawlinson, 1847)

تێکستێك بەزمانی فارسیی کۆن

(نووسینی مێخی)

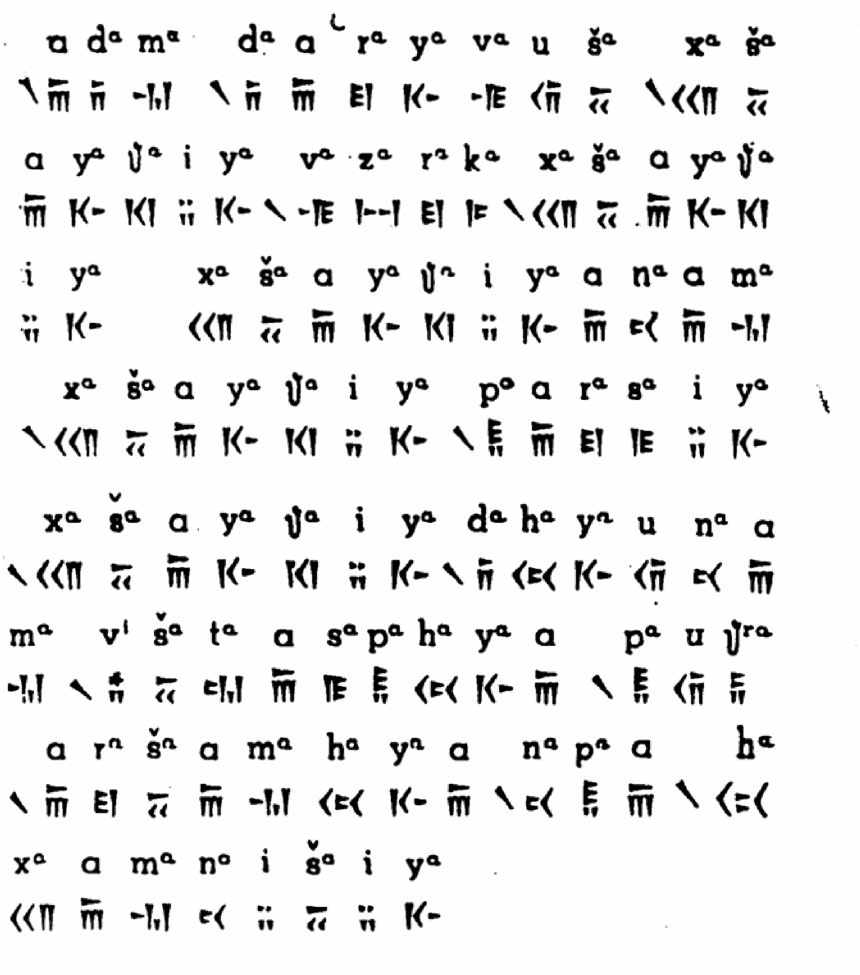

واتای بەزمانی کوردی:

منم، دارا، پاشای مەزن، پاشای پاشایان، پاشا لە فارسدا، پاشای ولآت، کوڕی گیشتاسپ، نەوەی ئەرشامی–هەخامەنشی.

لێکدانەوەی وشەکانی ناو تێکستەکە:

Ad^am^a جێناوی کەسی یەکەمی تاکەو لە دۆخی نێویدایە، لە زمانی ئاوێستادا ezem:ezm بەرامبەر بە (ئەز)م لە دیالێکتی کرمانجی ژووروودا.

$D^a\ ar^a\ yav^a\ us^a$ نێوی تایبەتی (دارا)یەو لە دۆخی نێویدایەو نێوێکە لە ڕەگی دار– هەبوونی، توانایی + ڤەهو– چاك، باش پێك هاتووە.

$X^a\ s^a\ ay^a\ vi^a\ y^a$ نێوەو لە دۆخی نێویدایەو تاکە، بەواتای پاشا دێتو لە ڕەگی Xseyی (دەسەلآت) وەرگیراوە.

$V^a\ z^a\ r^a\ k^a$ ئاوەڵناوە، مەزن، گەورە دەبەخشێت.

$X^a\ s^a\ ay^a\ v^a\ iy^a\ anam^a$ نێوە لە دۆخی خستنە سەردایەو کۆیە بەیارمەتی نیشانەی کۆی anam دیارخەرە.

$P^a\ ar^a\ s^a\ iy^a$ نێوە، تاکە، لە دۆخی شوێندایە iya پاشگرە.

$D^a\ h^a\ y^a\ un^a\ m^a$ نێوە، کۆیە، دیارخەرە، $d^a\ h^a\ y$ – ولآت، نێوچە، هەرێم دەگەیەنێت، لەگەڵ دە هیوی ئاوێستاوە دەه (أ)ی تاجیکیو دەهی فارسیو دێ–ی کوردیدا بەراوردی بکە.

V^{i} s^{a} t^{a} as^{a} p^{a} h^{a} y^{a} a نێوی تایبەتییە بۆ ڕەسەنی نێـر، بـاوکی دارای یەکەم بـووە، دیارخـەرە، لـە V^{i} s^{a} t^{a} – (هـەتا ئێـستە نـەزانراوە چی دەگەیەنێت) + ئەسپە (ئەسپ) پێك هاتووە.

P^{a} uV^{ra} نێوی تاکە واتای کوڕ دەبەخشێت.

Ar^{a} s^{a} am^{a} h^{a} y^{a} a نێـوە تاکـە لـە دۆخـی خـستنە سـەردایە، لەوانەیـە لـە r^{a} s^{a} am^{a} وەرگیرابێـت ، کـە واتـای مێـرد، پاڵـەوان دەگەیەنێت.

N^{a} p^{a} a نێـوە، تاکـە، واتـای نـەوە دەگەیـەنێت لەگـەڵ nepat ی ئاوێستا و نەوەی کوردی بەراوردی بکە.

H^{a} x^{a} am^{a} n^{a} is^{a} iy^{a} پاشـایەتیی هەخامەنـشی دەگەیـەنێت، لـە دۆخی نێویدایە h^{a} x^{a} واتای هەڤاڵ، برادەر دەبەخشێت m^{a} nis– بیر و هۆش، iya– پاشگری ئاوەڵناوییە.

پێوەندی نێوان زمانانی ئێرانی سەردەمی کۆن

پرۆسێسی لێك جودابوونەوەی هۆزانی ئێرانی زمانی وەك ماد و فارس‌و هی دی لە نێو خۆیاندا لە هەزارەی دووەم‌و یەکی (پ.ز.)دا ڕووی داوە، کە لە سەرەتای هەزارەی یەکی (پ.ز.)دا چەندین کۆمەڵی هۆزانی ئێرانی زمان بەرەو ڕۆژاوای بەرزاییەکانی ئێراندا کۆچیان کرد، بوو بەهۆی دابڕانیان لە هەوارگەی خۆیان، کە ئاسیای نێوەڕاست بوو، چونکە لە نێوان بەری ڕۆژاوای ئێران‌و ئاسیای نێوەڕاستدا دوو دەشتی پان‌و بەرین هەیە، کە دەشتی کافر و دەشتی لوتی پێ دەڵێن هاتوچۆکردن تێیدا سەخت بووە، ئەم لێك جودابوونەوەو دوورکەوتنەوە بوو بەهۆی جیاوازی لە ڕێڕەوی پەرەسەندنی زمانەکەیان، چونکە هەر کۆمەڵێك لە چارەنووسی مێژووی داهاتوویدا ڕێچکەی تایبەتی خۆی گرت، بەڵگەش بۆ ئەم لێك جوودابوونەوەیان ئەو جیاوازییەیە، کە لە نێو نووسراوانی کۆنی ئێرانیدا—ئاوێستا و نووسراوی مێخیدا بەدی دەکرێت، بەڵام لە هەمان کاتدا نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت، کەوا ڕادەی لێك جودابوونەوەیان نەگەیشتبوو بەپلەی ئەوەی لێك نەگەن، چونکە هەتا چەند سەدەیەکیش ئەم کۆمەڵە لێك دابڕاوانە زمانی بنجی خۆیان هەر تێدا پارێزرا بوو، بۆیە لێك گەیشتوون، هەروەکو سترابون لە دەوروبەری ٦٥ پ.ز. تا ٢١ پ.ز.دا) لە نێو بەرهەمەکانی خۆیدا ئەو بەڵگانەی لێك نێزیکی ئەم دیالێکتە ئێرانییانەی پاراستووە، کە لە کاتی خۆیدا ئێراتوسفین لە دەوروبەری ٢٧٦–٢٩٤ (پ.ز.)دا تۆماری کردبوو و گوتبووی کەوا

دانیشتوانی ماد، فارس، باختەریو سوغدی یەک زمانن، بەڵگەیەکی دی لێك نێزیکی ئەم زمانانە بۆ سەدەی دووەمی (پ.ز.) دەگەڕێنەوە، کە دیپلۆماتو گەڕۆکی چینی (جان چیان)، کە خۆی لە ساڵانی ١٢٨و ١٢٩ پ.ز.دا لە ئاسیای نێوەڕاست بووەو نووسیویەتیو دەڵێت: لە داوانی بەری رۆژاواییەوە، هەتا فەرمانداریتی ئەنسی: پورثی ، ئەگەرچی جیاوازییەکی زۆر لە نێو دیالێکتەکانیدا هەن، بەڵام زۆریش لێك دەچنو لە کسەکردندا لێك دەگەن (Бичурин 1950-1953 ، Оранский 1988).

ئەم ووشانەی خشتەی ژێروو بەڵگەی نێزیکایەتیی زمانانی کۆنی ئێرانی لەیەکەوە پێشان دەدەن (Opanckuu, 1988).

کوردی	ماد	سەکەسی	فارسیی کۆن	ئاوێستا
ئاریایی	*arya*	*arii*	*arya-*	*airya-*
ئەسپ	*aspa*	*aspa*	*asa-*	*aspa-*
برا		*brātā*	*brātar-*	*brātar-*
رەگی کاری هەبوون		*dār-*	*dār-*	*dār-*
دایك		*mada*	*mātar-*	*mātar*
باوك		*pit,*	*pitā*	*pitā*
کوڕ		*puϑra*	*puϑra-*	*puϑra-*
سەسەگ	*spaka*			*span-*
ئەز، من			*adam*	*azəm*
دەست			*dasta-*	*zasta-*

زێڕ			*daranya-*	*zaranya-*
پا، پێ		*pāda*	*pāda-*	*pāδa-*
هەرە مەزن			*mazišta-*	*masišta-*
ماڵ، بەرە، بەرەی پاشا			*viϑ*	*vis*
سەنگ، بەرد			*azϑanga-*	*asənga-*
ساڵ			*ϑard*	*sard*
زەریا	*Xšaϑrita-*	*Xšaϑra-*	*Xšaϑra-*	*Xšaϑra-*
نوێژ دەکات			*yadataiy*	*yazaiti*
سەرچاوە			*Čiϑ^{r}a*	*Čiϑra-*
سێیەم			*ϑ^{r}itiya*	*ϑritiya*
مرۆ، مێرد			*martiya-*	*martiya-*
تیژ، تیر	*tigri-*		*tigra-*	*tiƔi*
مەچەك		*arma*		*arma-*
پاشایەتی، دەسەڵاتداریتی	*xšaϑrita*	*xšaϑra-*	*xšaϑra-*	*xšaϑra-*

.

زمانانی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاست

٤,٣ پ. ز – ٩,٨ ز

زمانـانی ئێرانـی سـەردەمی نێوەڕاسـت لـە مێـژووی زمانـانی ئێرانیـدا بەپردێك دادەنرێت لە نێوان زمانانی ئێرانی کۆنو زمانـانی ئێرانـی نوێـدا، ئەم سەردەمەی نێوەڕاست بەنەمانی زمانانی ئێرانـی کـۆن دەژمێردرێـت، چـونکە گـۆڕینێکی وا بەسـەر زمانـانی ڕووی داوە، کـە بـە قۆنـاخێکی سـەربەخۆ نێـو بنرێـت، ئەگەرچـی لـە سـەرەتای دەسـتپێکردنی ئـەم قۆناخەدا جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێـو زمانـانی ئێرانـی پەیدا نـەبووە، کـە دانیشتوانی لێکنەگەن، بەڵام ئـەو نووسـینانەی، کـە بەتێپـەڕبوونی چـەند سەدەیەك لەسەر ئەم قۆناخەدا بۆمـان جـێ مـاون، بـۆ وێنـە لـە سـەدەی شەشەمی زاینیدا ئەوە پێشان دەدەن، کەوا گۆڕینێکی وا بەسەر زمانـانی گرووپـی ڕۆژاواو ڕۆژهەڵاتـدا هـاتووە، سـوغدێك لـە کـسەکارێکی فارسـی نێوەڕاست تێ نەگەیشتووە (Оранский 1963).

نووسـراوەکانی زمانـانی ئێرانـی سـەردەمی نێوەڕاسـت بـە سـێ جـۆر ئەلفوبێ "ئارامی، هیندیو گریکی" نووسراونەتەوەو ئەو سەرچاوانەی کە بۆ ڕوونکردنەوەی بارودۆخی ئەم سەردەمەدا سـوودیان لێ وەردەگیرێـتو وەکـو بەڵگەیـەك بـەکار دێـن نووسـینەکانی یۆنـانی، ئەرمـەنی، چـینی، هیندی، عەرەبین.

ئەگەر شوێنەواری نووسراوی زمانانی ئێرانی سەردەمی کۆن ئـەوەمان پێـشان بـدەن، کـەوا وشـە بـەپێی دۆخ گـۆڕاوەو گـەردان کـراوە، ئـەوە

نووسراوەکانی زمانانی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاست نەخشەیەکی جیاوازمان پێشان دەدەن، ئەویش بەنەمانی وەیا کەمبوونەوەی گۆڕانی وشە لە زۆربەی زمانەکانیدا، بۆ وێنە گۆڕانی نێو بەپێی دۆخ بەتەواوی مردووەو نەماوە. لەو زمانانەی، کە بەری ڕۆژاوای دەکەون ڕەسەن نەماوە، کە بەپێی هەموو کەسەکان بۆ نێر و مێو بێلایەنیدا دەگۆڕا، کۆتاییەکانی جێناوی کەسی لەنێو چووە، هێزی سەر وشە گۆڕا، هەروا کۆتاییی ئەو کارانەی بەدەنگێکی بزوێن کۆتاییان پێ دەهات لە سەردەمی نێوەڕاستدا بەنەبزوێن کۆتاییان پێ هاتووە، دیسانەوە هێندێك گۆڕینی فۆنۆتیکیش لەم سەردەمەدا لە گۆڕینی دیفتۆنگی e < ai، o < au بەرچاودەکەوێت.

ئەوەی شایانی باسە ئەو زمانانەی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاست کە بەر گرووپی ڕۆژهەڵاتی دەکەون، هێندێك لەو تایبەتێتییانەی کە لە زمانانی کۆندا هەبوون، لەوێدا هەر بەپارێزراوی مابوونەوە.

ئەم گۆڕانە زۆرەی بەسەر دەنگ و بەشەکانی ئاخاوتن و ڕستەدا لە گرووپەکانی بەری ڕۆژاوایدا پەیدابوون بوونە هۆی ئەوەی ئەم زمانە ئێرانییە کۆنانەی کەوا لە هەموو بارێکی زمانەوانییەوە لێك نێزیك بوون، لێك دوور بکەونەوەو هەریەکە زمانێکی سەربەخۆ پێك بهێنێت، کە بەرێگەی چەند تایبەتییەکی زمانەوانییەوە سەربەخۆیی خۆی بپارێزێت.

لەم قۆناخەدا دوو ڕووداوی زۆر گرنگ لە ڕۆژهەڵاتدا ڕووی داوە، کە کارێکی بێ ئەندازەیان کردووەتە سەر گەلانی ئێرانی زمان، ڕووداوی

یەکـەم هێرشــەکەی ئەلیکـساندەر مەکـەدۆنی بـوو بـۆ سـەر دەوڵـەتی ئـەخمینیو لـەنێوبردنی فەرمانداریـەتیان، بـەڵام بـەمردنی ئەلیکـساندەر (٣٢٣ پ.ز.) ئەم خاکـە زەوتکراوانـە دابەشـکرانە سـەر چـەند هـەرێمێکی ڕامیاری جودا جودا، کە سەرلەشکرەکانی گریکو مەکەدۆنی سەرپەرشـتی ئەم نێوچانەیان دەکرد، کە بە ساتراب نێو براون، لە ئەنجامدا نـەیانتوانی دەسەڵاتداریەتییان بەتەواوی بەسەر ئەم خاکە فراوانەدا بچەسپێنن، ئەوە بوو لەو دوو هەرێمە مەزنانەی کە باختریو پورثی تێدا بـوون، لـە شـوێنی ساترابی باختریدا پاشایەتێکی سەربەخۆی گریکو باختری پێك هـات، کـە لـەو کاتـەدا دانیـشتوانی سـوغدیو مـەرغیان لـە ئاسـیای نێوەڕاسـت و بەشێکی زۆری ئەفغانستانی ئەمڕۆ و بەری باکوری ڕۆژاوای هیندستانیشی دەگرتەوە. پاشایەتیی پورثیش لە دوای ڕاپەڕینێکی چەکدارانە دامـەزرا و نێزیکـەی پێـنج سـەدەی خایانـد، کـە بەدامەزرانـدنی دەوڵـەتی ساسـانی بەســەرکردایەتیی ئەردەشــێری پاپــەکان لــە نێــوان (٢٢٤–٢٢٦ ز.)دا فەرمانداریتی پورثیان کۆتاییی پێهات.

دووەم ڕووداوی مێـژوویی سـەرهەڵدانی ئـاینی موسـڵمانێتی بـوو، کـە دەوڵـەتی ساسـانی لـە بارێکـدا بـوو نـەیتوانی بـەری هێـزی موسـڵمانانی عەرەب بگرێت، ئەوە بـوو لـە سـاڵی (٦٥١ ز.)دا ئیمپراتۆریـەتی ساسـانی ڕووخاو هێرشبردنی هێزی موسڵمانان بۆ سەر خـاکی کوردسـتان، ئێـرانو ئاسیای نێوەڕاست تا ساڵی (٧٥١ ز.) خایاند و بەیەکجاری ئەم هەرێمانـە

کەوتنــە ژێــر فــەرمانڕەوای ڕامیــاریو کاریگــەریی کولتــوور و ئــابووریی موسڵمانێتیدا.

لــە نێــو نووســـراوانی ســـەردەمی نێوەراســـتدا زاراوەی پەهلـــەوی بەشێوەیەکی فراوان بەرچاو دەکەوێت، ئەگەرچی لـە بـەکارهێنانی ئـەم زاراوەیەدا لە زۆر باردا هەر مەبەست لە زمانی فارسیی نێوەڕاست بـووە، بەڵام لە ڕاستیدا بـەکارهێنانی بـۆ ئـەم چـەمکە ئەوەنـدە دروست نییـە، چونکە پەهلەوی زمانی پورثیشی گرتووەتەوە بەمە بەرهـەمی نووسـراوی پورثیش هەر بەبەرهەمی سەردەمی فارسیی نێوەڕاست لە خامە دراوە.

زمانی پەهلەوی لە سەدەی دووەمی (پ.ز.)دا تا حەوتی زاینـی زمـانی مــیری بــووە، کتێبــی ئاوێــستای پەیامبــەری ئێرانــی — زەردەشــت بەشێوەیەکی ئەم زمانە نووسراوەتەوە، زمانی پەهلـەوی سـێ شـێوەزاری هەبووە:

١– باکوری ڕۆژاوا، کە بەپەهلەویكو هەروا بەنێوی ئەرشاکیش هاتووە.

٢– باشووری ڕۆژاوا– پارسیك وەیا بەساسانیش نێو براوە.

٣– شــێوەزارەکانی ڕۆژهــەڵاتی (The New Encyclopacdia Britannica 1986).

لەم سەردەمەدا هەروا زاراوەی فارسیی دەرییش تا ئەندازەیەك بـەکار هاتووە، کە ئەویش زمانی میری دەربـار و تەیسەفون– پێتـەختی ئێـران بـووە، لـە دوای نیـشتەجێبوونی دەربارییـان لـە سـەردەمی یـەزدیگردی ساسانیاندا لە بەری ڕۆژهەڵاتی ئێران، خۆراسان، مـەر و بـەلخو هـی دیـدا ئەم زمانە بـڵاو بـووەوە، کـە خـۆی لـە بنـچینەدا شـێوەزاری پەهلەوییـەو

زمانی خاسانو گەورەپیاوانی ساسانییان بووە، جا لەوێوە بەئێراندا بڵاو بووەتەوەو ئێستەش دانیشتوانی خۆراسان، ئەفغانستانو تاجیکستانو هەموو نێوچەکانی "ما وراء النهر" بەزمانی فارسیی دەری نێودەبرێنو هێندێك جار بەرامبەر بەم زمانانەی ڕۆژهەڵات زاراوەی فارسی نوێن بۆ زمانانی ڕۆژاواو باکوری ئێران بەکار دەهێندرێت (دکتر حسینقلی — ١٣٦٩).

لە سەردەمی نێوەڕاستی زمانانی ئێرانیدا ئەو نووسراوانەی کە بەئەلفوبێی ئارامی نووسراون شێوە نووسینو خوێندنەوەیەکی تایبەتییان هەبووە، کە بەنێوی ئەزوارش (هەزوارش) نێو دراوەو "ابن الندیم" لە بەرهەمی (الفهرست) کە لە سەدەی دەیەمی زاینیدا نووسیویەتیو ئەم دیاردەیەی باس کردووەو هەروا گوتوویەتی نێزیکەی هەزار وشەیەکی ئارامی لە نووسینی پەهلەویدا بەکار هاتوون، بەڵام بەزمانێکی ئێرانی خوێندراونەتەوە.

ئەلفوبێی پەهلەوی ٢٢ نیشانەی هەبووە، کە پڕ بەپڕی دەنگەکانی نەبوون، بۆیە هێندێکیان بۆ دوو دەنگ بەکار هاتوون (Mackenzie 1971).

زمانی پورثی

زمانی پورثی بەر گرووپی زمانانی ئێرانی– باکوری ڕۆژاوا دەکەوێت، پێشەکی زمانی پورثی هەر لە باشووری ڕۆژهەلاتی کەزویندا بەکار هاتووە، بەلاّم لە دوای دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی پورثیدا لە سەدەی دووەمی پێش زایندا و کە تا سەدەی سێیەمی زاینی خایاند زمانی پورثی بوو بەزمانی میری (The New Encyclopacdia Britannica 1986) هەرێمێکی فراوانی، کە ئەمڕۆ بەناوی ئێران، عێراق، کوردستان، ئەرمەنستان، ئازەربایجان و تا باکوری سووریا نێودارە، کەوتبووە ژێر ڕکێفی ئەم ئیمپراتۆریەتەو پێتەختیشیان شەهرستانان بوو، بەواتا سەلمان پاکی نێزیکی بەغدا (فەرهەنگی پەهلەوی ١٣٤٦).

نووسراوانی پاشایانی ساسانی بەدوو زمانی هاوتەریب نووسراونەتەوە، لە سەرەتادا زانایان وای بۆ چووبوون، کە ئەم تێکستانە جیاوازییان هەر تەنێ لە ڕووی تایبەتییەی نامەکەوە هەیە، بەلاّم لە دوای دۆزینەوەی دۆکیومێنتەکانی مانی لە تورفاندا، کە بەدوو زمانی لێك جودا تۆمار کرابوون (پارسیك–فارسی نێوەڕاستو پەهلەویك– پورثی کۆن)و لێکۆلّینەوە لێیان وای بۆ زانایان دەرخست، کەوا نووسراوانی پاشایانی ساسانیش هەر بەم دوو زمانە نووسراونەتەوە، کە فارسی نێوەڕاست سەر بە گرووپی زمانانی باشووری ڕۆژاوایە و زمانی پورثیش سەر بەزمانانی ئێرانی باکوری ڕۆژاوایە.

له شوێنەواری نووسراوی جێماوی نێوداری پورثی درەختی ئاسووریك و یادگاری زەریران، کە لە ئازەربایجانی ئەمڕۆدا نووسراونەتەوە (کسروی ١٣٠٤).

تێکستێك بەزمانی پورثی

Ź pd zwš śťnń
Ẁd frwz'n pd bźwr
br ž hrw zẃr'n
ẃd xšynď'n (w)ystmbg

(بڕوانە Оранckuu 1963, Boyce 1954)

واتای بەزمانی کوردی:

من بەویستەوە (سۆز)ەوە لە پێش تۆدا بەباڵەکانم بەرز دەبمە سەر هەموو هێزێکی (بەد) و شایەکی ستەمکار.

لێکدانەوەی وشەکانی ناو تێکستەکە:

Ź جێناوی کەسی یەکەمی تاکەو لە دۆخی ڕاستەوخۆدایە لەگەڵ (ئەز)ی کوردیدا بەراوردی بکە.

Pd ئامرازە، ڕۆڵی ئاوەڵوشەیکار دەگێڕێتو واتای (بە) دەگەیەنێتو لەگەڵ paytî ئاوێستادا بەراوردی بکە.

Zwš نێوە، واتای (سۆز، ویست، ئارەزوو، خواز و حەز)ی گەیاندووە.

Śťn'n کارە بۆ کەسی یەکەمی تاك، بۆ کاتی داهاتوو و لە بناغەی Śťn– ستاندن، وەرگرتن وەرگیراوە.

ẃd,ud ئامرازی (و)یە ، لە ئاوێستادا Ute.

Frwz’n کـاره بـۆ کەسـی یەکـەمی تـاك لـە کـاتی داهـاتوودا و لـە بناخـەی کـاتی ئێـستە Frwz – فـڕین وەرگـیراوە لەگـەڵ Fravezی ئاوێستادا بەراوردی بکە.

bzwr نێوە، واتای بـاڵ دەگەیـەنێت، لەگـەڵ bazuwی ئاوێـستا و بازووی فارسی نویٚ، بۆزووی تاجیکیدا بەراوردی بکە.

br ئـامرازە، واتـای سـەر، (لـە) بـەر، لەگـەڵ Upeyrîی ئاوێـستادا بەراوردی بکە.

ž ئامرازە، واتای لە دەبەخشێت، لە ئاوێستادا heje لە فارسی کۆندا هەجا، فارسی نێوەڕاست– ئەز، تاتی (ئە)ز، کوردی–ژی.

hrw جێناوی دیارە واتای هەموو دەبەخشێت.

zẃr’n نێوە لە باریکۆدایە لە zwr – هێز، زۆر وەرگیراوە.

Xšyd’n نێوە لەباری کۆدایەو لە xsynd – شا، میر وەرگیراوە.

(w)ystmbg ئاوەڵناوە، واتای ستەم دەبەخشێت.

زمانی فارسیی نێوەڕاست (پارسیك)

زمانی فارسیی نێوەڕاست لە نێوان ساڵانی (٢٢٦-٦٥٠) زاینیدا کسەی پێ کراوەو زمانی میری دەوڵەتی ساسانیش بووە.

شوێنەواری ناسراوی زمانی فارسیی نێوەڕاست (پارسیك) لەوانەی کە لە پاشایانی ساسانی بەجێ ماون چەند جۆرێکن، وەك ئەردەشیری یەکەم (٢٢٦-٢٤١) و شاپووری یەکەم (٢٤١-٢٧٢) لە نەخشی ڕۆستەمو رەجەب و حاجی ئاباد، نووسراوانی نەرسی (٢٩٣-٣٠٢)، شاپووری دووەم (٣٠٩-٣٧٩) و شاپووری سێیەم (٣٨٣-٣٨٨) و هی دی. لەگەڵ ئەوەی شوێنەواری جێماوی ئەم پاشایانە لە ڕووی قەوارەوە کەمن، خراپیش پارێزراون و بەشێوەیەکی سەرەکیش برێتین لە نێو و نازنێوی خۆیانو هێندێك جاریش هێمایان بۆ باو و باپیرانی خۆیان کردووە، لە نێو ئەم جێماوانەدا نووسراوەکانی نەرسی شوێنی دیاریکراوی خۆی هەیە، چونکە ئەم ڕووداوە مێژووییانە باس دەکات، کە لە سەدەی سێیەمو چوارەمی زاینیدا ڕووی داوەو ئەم شوێنەوارە نووسراوەی نەرسی لە پەیکولی، کە کەوتووەتە بەنی خەیلانی نێزیك دەربەندیخان لە ساڵی ١٨٣٦دا لە لایەن Rawlinson دۆزراوەتەوەو لە ساڵی ١٨٦٨ بەرهەمەکەی لە بارەی ئەم شوێنەوارەدا بڵاوکردووەتەوە.

شوێنەواری نووسراوی دی سەردەمی نێوەڕاست لە نیوەی دووەمی سەدەی حەڤدەمو نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا لە لایەن گەڕۆکەکانی ڕۆژاواییەوە دۆزراونەتەوەو لەسەریان نووسیونو هەروا

نووسراوی ئەم سەردەمە لەسەر پارە و پوول و کەرەستەی خواردنو خواردنەوەی وەك دەفر و کاسە و شتی دیشدا بەرچاو دەکەون.

لەم سەردەمەدا کۆمەڵێك نووسراوی ئاینیو لایستیش بەجێ ماون، هەروەکو زانراوە ئاوێستا لە سەردەمی ساسانییەکاندا کۆ کراوەتەوەو وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی فارسی نێوەڕاستو لێکدانەوەیەکیشی خراوەتە پاڵ (زەند)، ئەم وەرگێڕانو لێکدانەوەیە بەبەرهەمێکی ئاینی گرینگو بەنرخ دادەنرێت. لەو بەرهەمە نێودارانەی، کە سەر بەجیهانی زانستو زانیاری زەردەشتین، پەرتووکی دینکەرد، پونداهیشن، ئەرداڤیراف نامەگ، پەندنامەگی زەراتشتو هی دین (Dresden 1970، The New Encyclopaedia Britannica 1986).

تێکستەکانی پەیامبەر مانی ٢١٦-٢٧٧ی زاینی شوێنێکی دیاریکراویان لە نێو زمانی فارسی نێوەڕاستدا هەیە، کە ئاینەکەی لە خۆراسانو ئاسیای نێوەڕاستو تورکستاندا بڵاو بووبووەوە.

لە سەردەمی ساسانیاندا بەرهەمێکی زۆری بیر هەبووە، بەڵام ئەوەی کە ماوەتەوە زۆر کەمە، چونکە لە کاتی بڵاوکردنەوەی دینی موسڵمانێتیدا زۆری بەدەم ئاودا فڕێ دراوە. وەیا سووتێندراوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هێندێك لەو بەرهەمانەی کە بەزمانی پەهلەوی نووسرابوون، بە یارمەتی زانایانی ئێرانییەوە وەرگێردرانە سەر زمانی عەرەبی، لەوانە کەلیلە و دمنە، کە لە زمانی سانسکریتییەوە وەرگێڕدرابووە سەر زمانی پەهلەوی، بەختیارنامە، (راحة الارواح في سرور

المفـراح)، سـندبادنامە، چـترنگ (شـطرنج) پەندنامـەگ، وزرگ مـەهر، پەندنامەگی زەرتەشتو هی دی (فەرهەنگی پەهلەوی ١٣٤٦).

ڕێزمـانی پەهلـەوی- بـەری باشـووری ڕۆژاوای (پارسـیك) بەتـەواوی فارسییە. هـەتا لـە مامەڵەکردنیدا لەگـەڵ وشـەی ئارامیدا، بـۆ وێنـە کـە وشەی (مـەلکا) پاشـایان نووسـیوە، نیـشانەی (ان)ی کۆیـان خـستووەتە سەر کۆتاییيەوە.

زمانی فارسی نێوەڕاست–پارسـیك، کـە لەسـەر زمـانی فارسـی کۆنـدا بنیات نراوە، هەروەکو زمانانی دی ئێرانی پەرەی سەند و گۆڕا، بـۆ وێنـە ئەو گۆڕانانەی لە ڕووی دەنگ، وشە، بەشەکانی ئاخاوتنو ڕستەدا بەسـەر زمانی فارسی کۆندا هات، بوون بەتایبـەتێتی زمـانی فارسـی نێوەڕاسـتو بەهۆیەوە لە زمانی دی جودای کـردەوەو پاراسـتی، یـەکێك لـە نموونـەی جیاوازیی زمانی فارسی نێوەڕاسـت لەگـەڵ زمـانی فارسـی کۆنـدا نـەمانی نیشانەکانی دۆخە، کە لـە کـاتی گـەردانکردنی وشـەدا بەرچـاو دەکـەوێت (Оранскии 1963).

دۆخ	فارسی کۆن	فارسی نێوەڕاست
نێوی	parsa	pars
خستنە سەر	parsahya	para(e)>pars
بەرکاری	parsam	pars
شوێن	parsaiy	pars
دانان	parsa	pars

تێکستێك بەزمانی فارسی نێوەڕاست (پارسیك)

Pad kārnāmay i Ardaxşeri papayān ēdōn nifişt ēstand ku pa az margi Alaskandari hrumiy ander Ēranşahr 240 kadayxˇaday būd (OpaHckuu 1963).

واتای بەزمانی کوردی

لە پەڕتوکی کارنامەی ئەردەشێری کوڕی پاپەکدا ئاوا نووسراوە، کە لە دوای مردنی ئەلیکساندەری مەکدۆنیدا لە ئێراندا ٢٤٠ میر هەبووە (هاتووە).

pad : ئامرازی پێوەندییە بەواتای (لە).

kārnāmay: نێوێکی لێکدراوە لە kār+nāme لێرەدا نامە بەواتای پەڕتووك (کتێب) دێت.

Ardaxşer i papayān: نێوی تایبەتییەو دامەزرێنەری ئیمپراتۆریەتی ساسانی بوو.

edon: ئاوەڵکارە، واتای ئاوا، بەم شێوەیە، بەمجۆرە دەگەیەنێت.

nifişt ēstand: کاری لێکدراوە لە کاتی ڕابردوودا و بۆ کەسی سێیەمی تاك، بەواتای نوسی بوودێت.

ku: ئامرازی گەیەنەرە (کە).

pas:ئاوەڵکارە، بەواتای پاش، پاشان، دوایی.

az: ئامرازی پێوەندی (لە).

merg: نێوە (مەرگ).

Alaksandar: نێوی تایبەتییە.

hrummiy: ئاوەڵناوە بەواتای رومی (گریکی) یۆنانی دێت.

ander: ئامرازی پێوەندییە (لە).

Ēranşahr: نێوێکی لێکدراوە و بەواتای میری ئێران دێت.

٢٤٠: نێوی ژمارەیە (٢٤٠).

kadayxˇaday: نێـوە بـەواتای کـەیخودا، مـیر، بـەگ دێـت kaday (دەرەبەگ، خێوێتی) لەگەڵ وشـەی کـەدەی فارسـی نوێدا، کـە بـەواتای (مـاڵ) دێـت بـەراوردی بکـە لەگـەڵ xˇaday (خێـوێتی، پاشـایەتی) دەبەخشێت.

būd: کارە لە دەمکاتی ڕابردوودایە (بوو).

زمانی ماد (کوردی) نێوەڕاست

شوێنەواری نووسراو بەزمانی کوردی لە سەردەمی نێوەڕاستی کۆمەڵە زمانـانی ئێرانیـدا دۆکیومێنتـەکانی هەورامانـە لەگـەڵ تێکستێکی کـورتی کلێسەییە.

بەڵگەنامـەکانی هـەورامان لـە دێـی پالگـان نێزیـك کـەلای ئـەردەلان– تەنگی بەر لە سەرچاوەی ئاوی سیروانەوە لـە کوردسـتاندا دۆزراوەتـەوە. ژمارەی بەڵگەنامەکان زۆر بوون، بەڵام هەرسێ دانـەیان لـە سـاڵی ١٩٠٩دا بـەهۆی دکتـۆر سـەعیدخانەوە گەیـشتوونەتە بەردەسـتی شـارەزایانی ڕۆژهەڵاتناسی ڕۆژاواوە، دووان لەو بەڵگەنامانە، کە بۆ سـاڵانی ٨٨و ٢٢ی (پ.ز.) دەگەڕێنەوە بەزمانی گریکی نووسراون لـە سـاڵی ١٩١٥دا لەلایـەن پرۆفیسۆر مینسەوە لە کۆواری لێکۆڵینـەوەی هیلینیـدا شـی کراوەتـەوەو سێیەمینیـشیان کـە بـەتیپی ئـارامی بـووەو بـۆ سـاڵی ١٢و ١١ی (پ.ز.) دەگەڕێتەوە لە لایەن کاولی لە ساڵی ١٩١٩دا تیشکی خراوەتە سەر.

لـە دوای تێپـەڕبوونی سـێ چـارەکە سـەدە لەسـەر دۆزینـەوەی ئـەم بەڵگەنامانـەدا د. جـەمال ڕەشـید ئەحمـەد بـۆ یەکـەمین جـار لـە بـواری ڕۆشـنبیری کوردیـدا تیـشکی زانـستی خـستە سـەر و بەنـدیواری ئـەم دۆکیومێنتانـەی بـەزمان، مێـژوو و بـاری ئـابووری و یاسـاییی کـورد و کاریگـەری ناکوردیـشی بەلێکۆڵینەوەیـەکی زانـستانە پێـشکێش بەنامەخانەی کوردی کرد (د. جەمال ڕەشید، ١٩٨٨).

ئــەو دۆکیومێنتــەی، کــە بــۆ ســاڵی ١٢و ١١ (پ.ز.) دەگەڕێتــەوە بەئــەلفوبێی ئــارامی نووســراوەتەوە لــە ڕووی نێــوەڕۆکی زمانەوانییــەوەی هەژارە، چونکە هەر تەنێ ٢٣ وشەی تێدایە، کە سەر بەکۆمەڵەی زمانـانی ئێرانی (پورثی و کـوردی) بێـت و ١٥ لـەم ٢٣ وشـانەش نـاوی تایبــەتین، وشەکانی دی ئـارامین‌و هـەروا تێکستەکە کاریگـەری سـەردەمی هیللینـی (یۆنـانی)یـشی پێـوە دیـارە، کـە لـە کـاتی تۆمـارکردنی بەڵگەنامەکـەدا چەسپێندراوە.

بەڵگەنامەی هەورامان

١- شەنەت/// ق. یەرەخا ئەروتات مەیبانو پەتەسپەك بەری توورین.

٢- /// ..و؟ یەکی کرەما ئەسمەك من ئەبیکە شەکەن پەلزیات.

٣- رە زبانو ئەریل بەری بەشنین داد کولە زوزین ١٠ ٢٠ ٢٠ ٥.

٤- مە من بومخوتی ئا..خ هەمی ئەدلو قیدە متە.

٥- شەهدین تیریك بەری ئەپینی.. بەری رەشنۆ ئەرشتەت.

٦- بەری ئەبنو گریپنهی میثراپای سینەك بەری ماتبەنگ.

٧- .. کەرما ئەسمتن کەرما زینت (؟) ئەربل من.

٨- پەتەسپەك کولە زوزین ١٠ ٢٠ ٢٠ ٥. (د. جەمال ڕەشید، ١٩٨٨).

واتای تێکستەکە بەزمانی کوردی هاوچەرخ

١- ساڵی ٣٠٠، مانگی ئەرۆتات، مەیوان پەتەسپەك کوڕی تۆرین..

٢- نرخی (؟) ڕەزی ئەسمـەك کـە (؟) داوە بـۆ گەڕاندنـەوەی خـاوەنێتی (؟) بۆ..

٣– ڕەزوان ئەربل کوڕی بەشنین، ئەمـەش دای، هـەمووی بەگشتی (بـە) ٥٥ زۆزین.

٤– ئەوەی کە لای خێوی زەوییە...دانیپێ داناوە (؟) لە پێش.

٥– شاهێدان تیریك کوڕی ئەپین، ی، کوڕی ڕەشنۆ ئەرشتاد.

٦– کوڕی ئەبنو گریپنهی کوڕی میپراپادی، سنەك کوڕی ماتبەگ.

٧– نرخی (؟) ڕەزی ئەسمتن، ڕەز دەگرێتەوە (؟) بۆ ئەربل، لە...

٨– پەتەسپەك، سەرجەم ٥٥ زۆزین.

سەرجەمی واتای تێکستەکە بەزمانی کوردی هاوچەرخ

ئەو نیوە پارچە زەویی (ڕەز)ەی، کە بۆ ئەربل بەجێ ماوە، لە مـانگی ئەروتات (جـۆزەردان) سـاڵی ٣٠٠ (سـەلوکی بەرامبـەر بـە ١٢ وە یـا ١١ی پ.ز.)ە. لـە پـێش شـاهێدان: تیریـك کـوڕی ئـەپین، ی.. کـوڕی ڕەشـنۆ ئەرشـتاد، ئـەبنۆ گریپنهـی کـوڕی میثـراپـادی، سـینەك کـوڕی ماتبەنگدا بەپەتسپەك بەرامبەر بە ٥٥ زۆزین پێشکێش کرا (فرۆشرا).

شـوێنەوارێکی نووسـینی دی، کـە بەنـدیواری بـەم سـەردەمەی زمـانی کوردییەوە هەبێت، ئەو تێکستە کلێسەیییەیە، کە لـە پـاڵ شـەش زمـانی دی (گریکـی، ئاسـووری، گـورجی، عـەرەبی، فارسـیو تـورکی) لـە نێـو دەستنووسێکدا دۆزراوەتەوە، کە بـە ئـەلفوبێی ئـەلبانی نووسـراوەتەوەو ترانسکریپـچی هـەر حـەوت تێکـستەکەش بـەزمانی ئەرمـەنی دراوە، لـەم دەستنووسەدا نێوی کورد لە پاڵ ئەم تێکستەدا نـەهاتووە، بـەڵکو نێـوی (مار) هاتووە، کە ئەویش شـێوەی گـۆکردنی ئەرمەنـە بـۆ وشـەی (مـاد).

ئـەوەی شـایەنی باسـە لـە نێـو فەرهـەنگێکی ئەرمەنیـدا، کـە لـە نیـوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا نووسراوەتەوە، بەرامبەر بە (مار:ماد) بەزمانی تـورکی بـەکوردی شـێروانی ماناکـەی لێکدراوەتـەوە (Аветикяна .(Юрмеляна и Авгеряна UnδτлΣ pшnwΣшΣ1837

ئەمە و ئەمڕۆ ئـەم تێکسته بـەر زمـانی کـوردی "دیـالێکتی کرمـانجی (کـوردی) بـاکور" دەکـەوێت، هـەروا توێـژەری ئـەم دەستنووسـە باسـی ئەوەی کردووە، کەوا لـە شـوێنانی دی ئـەم دەستنووسـەدا تێکستی دی بـەزمانی (مـاد) هەیـەو هێماشـی بـۆ ئـەوە کـردووە کـەوا مادەکـانیش ئەلفوبێی تایبەتی خۆیان هەبووە.

لێکۆڵەرەوەکـە وای بـۆ دەچـێت، کـەوا ئـەم دەستنووسـە لـە سـاڵی ١٤٤١دا لە لایەن زێتر لە نووسەرێك تـەواو بووبێـتو دەستنووسـەکە ٣٤٦ پـەڕە و بابـەتی جۆراوجـۆری سـەردەمانی کـۆنو سـەردەمی خۆیـدا تێـدا کۆکراوەتەوە.

ئەگەرچی تەواوبوونی ئەم دەستنووسـە بـۆ نیـوەی یەکـەمی سـەدەی پازدەم دەگەڕێتەوە، بەڵام من لەبەرئـەو هۆیانـەی ژێـروو وای بـۆ دەچـم، کەوا تێکستە کوردییەکەو ئـەوانی دیـش بـۆ کۆتـاییی سـەدەی هەشـتەمو سەرەتای سەدەی نۆیەمی زاینی بگەڕێتەوە:

١- نووسین بەزمانی ئەلبانی لە نێوان سـەدەی ٥-٧ زاینیـدا لـە ناوچـەی کەفکازدا لە پاڵ زمانی گورجیو ئەرمەنیدا بووژابـووەوە لـە سـەدەی هەشـتەمدا بـەر بـارودۆخی موسـڵمانێتیبووندا کـەوتنو لـە سـەدەی دەیەمینیشدا لەبەر هێرشی مەغۆلدا دەسـەڵاتدارێتیان لـە دەسـت دا،

بۆیه له سەدەی پازدەمدا ئەلفوبێکەی ئەم کاریگەرییەی نەماوە، بۆ ئەوەی بەچەندین زمان تێکستی کلێسەیی پێ بنووسنەوە.

٢- دەبێت تێکستی کلێسەیی لە سەردەمێکدا نووسرابێت، کە هێژ خەڵکێکی زۆر لە گەلانی وەك کورد و فارس و گورجیو... لەسەر دینی ئیسایی مابنەوە، کە ئەویش هەر بۆ سەرەتای بڵاوبوونەوەی موسڵمانێتیدا دەگەڕێتەوەو موسڵمانێتی لە دەوروبەری ٦٣٩ ز. کوردستانی گرتەوەو له ساڵی ٧٥١دا هەڵمەتی موسڵمانکردنی گەلان وەستا.

٣- لەم دەستنووسەدا هەر باسی بابەتانی سەردەمی نووسینەوەی ئەم دەستنووسە ناکات، بەڵکو نێوەڕۆکەکەی دەیان بەرهەمی بیری سەدانی پێش سەردەمی خۆی دەخاتە ڕوو هەروەکو باسکردنی نووسینەکانی واردان (١٢٢ ز.) کە لە بەرهەمی بیری خۆیدا ناوی ئەو گەلانە دەبات، کە ئەلفوبێی تایبەتی خۆیان هەبووەو یەك لەوانەی ناوی دەبات مادە.

٤- له سەدەی تەواوبوونی نووسینەوەی ئەم دەستنووسەدا، کە نیوەی یەکەمی سەدەی پازدەمە نێوی (ماد) باو نەبووە. بەڵکو هەر لە نێو گێڕانەوە ڕووداوانی ڕابردوودا نێوی هاتووە، هەروەکو لە نێو دەستنووسی واردان و دەیان دەستنووسی دیدا.

٥- شێوەی داڕشتنی فرێزی دیارخەری تێیدا، کە ئاوەڵناو (دیارخەر) بە پێش ناو (ناوی دیارخراو) کەوتووە. هەروەك (Pakəž xodé) ،

که (Pakəž) ئاوەڵناوە (دیارخەر)ەو بەپێش (xodé) ناو (ناوی دیارخراو) کەوتووە، کە ئەم بارە ڕێزمانییە تەنێ بەزۆری لە نێو تێکستەکانی کۆنی ئێرانیدا بەرچاو دەکەوێتو بەرە بەرە لە سەردەمی نێوەڕاستدا کەمتر بەکار هاتووە و لەسەردەمی نوێدا لە فرێزی دیارخەریدا بەزۆری نێوی دیارخراو بە پێش دیارخەر کەوتووەو بەگشتیش بەیارمەتی ئامرازی خستنەسەر داڕێژراوە وەك (خودێ: خوای پاگژ: پاك)، لە کاتی بەکارهێنانی دیارخەر لە پێش ناوی دیارخراودا یاسای ڕێزمانی تایبەتی خۆی هەیە بۆ وێنە دەوترێت (پاکترین خوا): (خودێ هەرە پاك– پاگژ–پاکژ–پاقژ). هەروا هەبوونی دیارخەر لە دەرەوەی کەوانەی فرێزی دیارخەریدا هەروەك pakəž vemark ،pakəž zahm تەنێ لە نێو زمانانی کۆنی ئێرانیدا بەرچاو دەکەوێت، بەڵگەیەکی دی زمانەوانی، کەوا ئەم تێکستە بۆ سەردەمی نێوەڕاستی کۆمەڵە زمانانی ئێرانی دەگەڕێتەوە شێوەی داڕشتنی وشەی vamark (بێمەرگ)ە، کە هێژ (V)ێ بە (b)ێ نەگۆڕاوە، هەروەکو لەم وشانەی سەردەمی نێوەڕاستی کۆمەڵە زمانانی ئێرانیدا بەرچاو دەکەوێت (vang) بانگ، (vark) بەرگ، (vemar) بیمار، (vastan) بەستن، (vavar) باوەڕ، (varan) بارانو.. (فەرهەنگی پەهلەوی ١٣٤٦).

تێکستێك بەزمانی ماد (کوردی نێوەڕاست)

Pakəž xodé, pakəž zahm, pakəž vemark, koj hat i xače əškərma, rahmat e ma.

لێکدانەوەی وشەکان:

Pakəž : پـاك، پاکـژ، پاقـژ، لێـرەدا ئاوەڵنـاوەو ڕۆڵـی دیارخـەری گێڕاوەو بەپێش نێـو کـەوتووەو لەگەڵیـدا فرێـزی دیارخـەری داڕشـتووەو هیچ ئامرازێکی سینتاکسی بەشداری ئەو داڕشتنەی نەکردووە.

Xodê: خـودێ، خـوا، خـولاٚ، ئیـزد، یـەزد، نێـوی دیـارخراوەو کەوتووەتە دوای دیارخەرەوە.

Zahm: بەتوانا، بەهێز، نێوی دیارخراوە.

Vemark: نەمر، نێوی دیارخراوە.

Koj: ئەوەی کە، ئامرازی گەیەنەرە.

Xac: خاچ– وشەیەکی ئەرمەنییە.

ešker: سپاس، پێزانین، لە (شکر)ەوە هاتووە.

Ma: ما، مە، ئێمە.

Rahmat: بەزەیی، میهرەوانی، لە (رحمة)ەوە هاتووە.

ئەمە و ئەو باسەی (شیخ ابوبکر احمد بن وحشیة النبطي) ، کە لە نێو بەرهـەمی خۆیـدا لـە ژێـر سـەرنێوی "شـوق المـستهام في المعرفـة رمـوز الاقلام" و لە ساڵی ٢٤١ی کۆچیدا (٨٢١ ز.) نووسـیویەتی باسـی جـۆری نووسـینی کـوردی کـردووە، کـەوا دوو نووسـەر (بینـو شـاد و ماسـی الـسوراتی) هـەموو جـۆرە زانیـاری و هونـەر و کتێبـی کوردییـان

کۆکردووەتەوەو ئەلفوبێیەکی تایبەتیشیان بۆ زمانی کوردی داناوە (زاری کرمانجی، ژمارە (١٨) لاپـەڕە ٢و٣. ١٦ی شـوال ١٣٤٧ هـ/ ٢٧ اذار ١٩٢٩ سـاڵی سـێیەم. دکتـۆر سـەعیدخان ١٩٣٥. گیـوی موکریـانی ١٩٦١. د. جەمال ڕەشید ئەحمەد ١٩٨٨).

زمانی سەکەسی (خوتەنی)

سەکەسی زمانی ئەو کۆمەڵە ئێرانیانە بووە، کە لە شوێنەواری دەستنووسەکانی زمانی گریکی کۆندا بە (سکیف) و لە فارسی کۆندا (ساکا) و لە زمانی هیندی کۆندا بە (شاکا) ناویان هاتووە.

دەسەلاتداریتی ئەم هۆزانە لە سەدەی دووەمی (پ.ز.)دا هەرێمێکی زۆر فراوانی گرتبووەوە لە لێواری زەریای ڕەشەوە تا بەری باکوری ڕۆژاوای هیندستانو سنووری چین.

زمانی سەکەسی لە هێندێك نێوچەی تورکستانی چینیدا بلاو بوو بووەوە. وەك نێوچەی خوتەن، ئەو تێکستانەی لەم نێوچانەدا نووسراونەتەوە بۆ سەدەی پێنجەم تا دەیەمی زاینی دەگەڕێنەوەو زۆرجار نێوی ئەم تێکستانە بەزمانی سەکەسی – خوتەنی نێو دەبرێن، چونکە کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە خوتەندا لە تورکستانی چینیدا کۆمەڵێك دۆکومێنت دۆزراونەتەوە لە ڕووی نێوەڕۆکەوە لە بارەی ئاینی بووداوە بووەو بەئەلفوبێی هیندیش نووسراونەتەوەو لە زمانی سانسکریتییەوە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی سەکەسو بۆ سەدەی حەوتەم تا دەیەمی زاینی دەگەڕێنەوە.

وەنەبێت نێوەڕۆکی تێکستی خوتەنی هەر گێڕانەوەی ئەفسانەکانی بودا بێت، بەڵکو ئەوەش ڕوون دەکەنەوە، کەوا بودا خۆی سەری لە گردی گۆشرنگا لە خوتەندا داوەو بیروباوەڕی ئاینی خۆی تێدا بلاو کردووەتەوە (Bailay H.W. 1938, 1967,1979).

هـۆزانی سەکەسـی لـە خـاکی کوردسـتاندا لەگـەڵ ئـەوەی کاریگـەریی زمانـەوانییان هـەبووە، شـوێنەوارێکی زۆریـشیان لێ بـەجێ مـاوەو شـاری (سەکز: سەقز) بەنێوی ئەوان کراوەو دەبێت ئەوان بنیاتیان نابێت. زمانی ئۆستینی ئەمڕۆ خزمایەتی لەگەڵ زمانی سەکەسیدا هەیە.

تێکستێك بەزمانی سەکەسی:

Ttiya va gyasta naga u hvamda avatsare aysamna panta balysi patana vastata u hamju dasta namda ugyasta balysa tta hvatanda, Muha gyastanu gyasta balysa datu vata ttarrama hambera (gyastanu gyasta balysa mavu bissanu) uzysnauranu atama. (Sten K. 1932).

واتای تێکستەکە بەزمانی کوردی:

ئەوجا خودێیان ناگا(س) و پییاو ئەڤاتسەرە، هەر یەکێك (لـەوان) لـە شوێنی خۆیان پەیدابوون و جێگەی خۆیان گۆڕیوەو، لە بەرامبـەر خـودێ و پێکـەوە دەسـتی یـەکتریان گـرت، بـۆ خێـوی خـودێی پێـشبینی ئـاوا کسەیان کرد: ئەی خێو، خودێی خودێیان، ئێمە تینووی دادین، خواستی ئێمە لە هەموو لایەنێکی هەبووندا بهێنـە دی، جـا خـودێی پێشبینی لـەو کاتەدا بزەیەکی کرد (لەسەر ڕوخساردا پەیدا بوو).

لێکدانەوەی وشەکان:

Ttiya: ئامرازە –جا، ئەوجا).

va: ئامرازە.

gyasta: خوا، خودێ

naga: نێوە (هەبوونی)

u: ئامرازە (و).

hvamda: پیاو (؟).

aysamna-asana: دانیشت.

pantana: هەر (کەسێك، یەکێك).

balyasi: خێو، خاوەن.

gyastanu gyastabalisa: خێوی (خاوەنی) خودێی خودێیان.

ptana (=panate) بە (gyasta)ش هاتووە.

vastata (=vasta): ویست، ئارەزوو.

hamju: پێکەوە، تێکڕا، هەموویان پێکڕا.

dasta: دەست.

namda: گرت.

hvatanda-hvan: ئاخاوتن، کسەکردن.

Muhu بە (madana, maha)ش هاتووە (ئەم، ئێمە، مە).

datu- data: داد، ڕاستی، یاسا.

ttarrama- ttarra: تێنووێتی.

hembera- hembera: هەست.

bissanu: هەمو جۆرێك، هەموو لایەك.

uzysnaura: هەبوون، هەیی.

atama: تەما، خواست، ئارەزوو.

badu: کات.

khanau: خەندە، بزە.

yade: کەسی سێیەمی تاک (yan)ە — کردن.

زمانی سوغدی

زمانی سوغدی بەر گرووپی زمانانی ئێرانی بەری ڕۆژهەلآت دەکەوێت، کە لە سەدەی یەکەمی زاینیدا باو بووە. ئەو هەرێمەی کە دانیشتوانی کسەیان پیێ کردووە، ئۆزبەکستانی ئەمڕۆ دەگرێتەوە. زمانی یاگنوبی کە لە ناوچەی یاگنوبدا پێی دەدوێن بەبەردەوامبووی زمانی سوغدی دادەنرێت.

بەزمانی سوغدی چەند نووسینێکی ئاینی ماونەتەوە، کە زۆربەیان بۆ پەیامبەر – مانی دەگەڕێنەوە، نێوبراو هێندێك گۆڕینی خستووەتە نێو دینی زەردەشتییەوە، کە لەگەلێ باری کۆمەلآیەتیو ئابووری ئەوسا دەگونجا، ئەو شوێنەوارانەی نووسراو کە لە تورکستانی چیندا دۆزراونەتەوە بۆ سەدەی سێیەمی زاینی دەگەڕێنەوە. لە سالّی ١٩٣٢دا لە ژێر چاودێری (Фрейман) لە کێوی موگدا، کە بە ١٢٠کم لە شاری سەمەرقەند دوورە، نێزیکەی نەوەد دۆکیومێنت دۆزراونەتەوە، کە لەسەر پێست نووسراون وەیا لەسەر جۆرە کاغەزێك، کە لە چیندا دروست کراوە، لە بەشی هەرە زۆری ئەم دۆکیومێنتانە نێوی پاشای سوغدی– دیڤاشتیچ هاتووە (Фрейман 1936).

تێکستێك بەزمانی سوغدی لەگەڵ وەرگێرانەکەی

ZKn pnčy MR'Y	پاشا پـــەنچی
δyw'štyč	دیوا شتیچ
'št srδ' 'γ	هـــەشت ساڵانـــە
m'γy nysnуč	مانگی نیسنوچ
myδ γwrrwč	ڕۆژی خورروچ
rty βyr 'γwšmryk	لـــە ســـــەر کـــردە
MN prm'nδ'r	ژمارکار م وەرگرت
'wtt 20—20—3	کردی ٢٠ ــ ٢٠ ــ ٣٠ (= ٤٣)
pwst čw'w'ry'k	پێست(چـــەرم)ی هـــەڵبژاردە

لێکدانەوەی وشەکان:

ZKn-: ئامرازە و بەیارمەتی نیشانەی تیانی n دادەڕێژرێت.

pncy: نێوی تایبەتییە.

MRy: فەرماندار، پاشا.

dywstyc: نێـوی تایبەتییـە، پاشـای سـوغدی بـووە، فەرمانـداری سـەمەرقەند بـووە، کـە لـە چـارەکی یەکـەمی سـەدەی هەشـتەمدا لـە شەڕێکدا، کە لەگەڵ چەند هێزێکی عەرەب ڕووی داوە، کوژراوە.

st: هەشت، ژمارەیە.

sro: ساڵ.

Y: کاری یارمەتیدەرە بۆ کەسی سێیەمی تاك.

m yy: مانگ.

nysnyě: نیوەی مانگی سێیەمی سوغدییانە.

myb: ڕۆژ.

ywrrwc: نێوی یازدەمین ڕۆژی مانگە.

-Byr: کاری کەسی سێیەمی تاکە، هێنای وەری گرت.

ywsmryk: ژمارکار، ژمێرکار.

-Mn: ئیدیۆگرامی ئامرازی (ط) زمانی سوغدییە.

prmnbr: سەرکار، بەڕێوەبەر.

wtt: نێوە لە باری کۆدایە، لە (wt) هاتووە، بەواتای هەرێم، مەیدان دێت.

pwst: پێست، چەرم.

cwwryk: هەڵبژاردە، wryk هەڵبژاردن.

زمانی باختری

له هەزارەی دووەمی (پ.ز.)دا له لایەن هۆزانی سەکەس و توخاریدا خاکێك داگیر کراوە، نێوی توخارستانی لێ نراوە، ئەم هەرێمە کەوتبووە سەروو نێوەڕاستی ئەموداری له نێوان زنجیرە چیای کەیسەری له باکور و گیندوکوش له باشووردا، دانیشتوانی ئەم ناوچە داگیرکراوە بەزمانی باختری دواون.

له نێو هۆزانی توخاری– سەکەسیدا چەند پاشایەتێك دامەزرا، لەوانە پاشایەتی کوشان، پارەیەکی زۆری ئەم پاشایەتییە بەجێ ماوە و لە سالآنی چلەکانو پەنجاکانی ئەم سەدەیەدا دۆزرانەوە، هەروا کۆمەڵێك نووسراویش که زۆربەیان نامەنو بۆ توخارییان دەگەڕێنەوەو بەدیالێکتی هۆزانی سەکەسی–توخاریو خیونیتی نووسراونەتەوە له بەری ڕۆژهەلأتی تورکستاندا بەدەست کەوتوون، له ساڵی ١٩٥٧دا لە سورخ–کوتاڵ، کە کەوتووەتە باکوری ئەفغانستان شوێنەواری نووسراو بەزمانی باختری دۆزراوەتەوە (Franz Altheim 1975, Henning 1960).

تێکستێك بەزمانی باختری

Eido malizoma kanesko oanindo bagolaggo sido I bago sao kaneski namobargo kirdo (Оранскuu 1963, 1988).

واتای تێکستەکە بەزمانی کوردی:

" ئەم بنیاتە (کەلا، پەرستگە) پیرۆزەی کانیشکۆی سەرکەوتوو، کە نێوی کانیشکای لێن درا".

لێکدانەوەی وشەکانی ناو تێکستەکە:

Eido: جێناوی نیشانەیە. ئەم...ە.

malizoma: نێوە. بنیات، پەرستگە دەگەیەنێت بۆ وشەی کۆنی ئێرانی ma-diz دەگەڕێتەوە، کە diza واتای کەلای گەیاندووە، mo تیپێکی لکاوە.

kanesko: نێوی تایبەتی پاشای سێیەمی پاشایەتی کوشانە " لە دەوروبەری سەدەی یەکەمو دووەمی (پ.ز.)دا".

oanindo: ئاوەڵناوە، سەرکەوتوو.

bagolaggo: نێوە، پەرستگە یا پیرۆز.

sido: جێناوی گەیەنەرە.

bago: نێوە، پاشا، گەورە، مەزن.

sao: نێوە، پاشا.

namobargo: وشەیەکی لێکدراوە، نێوهەڵگر، نێونراو.

kirdo: کارە بۆ کەسی سێیەمی تاك، ڕابردووە، کرد.

زمانی خەوارزمی

زمانی خەوارزمی بەر گرووپی زمانانی ئێرانی– ڕۆژهەڵاتی دەکەوێتو لە زمانی سوغدی نێزیکە. لە کۆتاییی ساڵانی سی ئەم سەدەیەدا لە ژێر چاودێری س.پ.تۆلستۆیدا لەنێو ئەو خاکەی، کە خەوارزمییکان فەرمانڕەوایەتییان تێدا کردووە، شوێنەوارێکی دەوڵەمەند دەست کەوت، کە زۆر لایەنی کولتووری خەوارزمییان دەخاتەڕوو، لە نێو ئەم شوێنەوارەدا دراوێکی زۆری پاشایانی خەوارزمی هەن، کە بە ئەلفوبێی ئارامی نووسراون، بەڵام لە سەرەتای سەدەی دەیەمی زایینیدا ئەلفوبێی عەرەبییان بەکار هێناوە. بیرونی (٩٧٣–١٠٤٨) نێوی ڕۆژ و هەفتە و مانگو جێژنەکانی خەوارزمی تۆمار کردووە، هەروا (ابن فظلان و اصطخري) لە سەدەی دەیەمدا و یاقووتی حموی لە دەوروبەری (١١٧٦–١٢٢٩)دا و نووسەرانی دیش هێندێك لە شێوەکانی دەستووری زمانی خەوارزمییان بەزمانی خەوارزمی نووسیوە، بەڵام بەبێ وەرگێڕان (Фрейман 1951, Толстов 1948).

لەو سەردەمەی کە ئەم گەڕۆكو زانایانەی لە ژووروو نێوبراودا تێبینییان لەسەر خەوارزمییان لە نێو بەرهەمی خۆیاندا نووسیوە، تا ئەوسا خەوارزمیان زمانی خۆیان پاراستبوو، بەڵام بەماوەیەکی کەم لە دوای ئەم سەردەمەدا زمانی خەوارزمی هیچی دی بەکار نەهاتووەو لە برێتی ئەو بەزمانی تورکی دواون کە جێگەی زمانی خەوارزمی گرتووەتەوە.

پێوەندی نێوان زمانانی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاست

لێکۆڵینەوەی زمانەوانی لە لایەن مێژووی پەرەسەندنی دیالێکتۆلۆژی زمانانی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاستدا ئەوەی پێشان داوە، کەوا ئەو جیاوازیی زمانەوانییەی، کە لە سەردەمی کۆندا لە نێوان دیالێکتەکانی ئێرانیدا سەری هەڵدابوو، لەم قۆناخەدا هەر بەردەوام بوو، بەڵام بەڕادەیەکی زێتر و کوولتر و لەگەڵ هاتنە سەری جیاوازیی زمانەوانی نوێتریش، کە کەلێنێکی فراوانی خستە نێو دوو گرووپی سەرەکی زمانەوانی ئێرانی ڕۆژاوایو ڕۆژهەڵاتیدا، چونکە لە پاڵ جیاوازی فۆنۆتیکیو وشەی فەرهەنگی جیاوازیی داڕشتنی ڕێزمانی (مۆرفۆلۆژی و سینتاکس)دا پەیدا بووەو شێوەی گەردانکردنی لە بەری ڕۆژاواییدا زۆر خێرا پەرەی سەندووە تا بەری ڕۆژهەڵاتی.

ئەو زمانە ئێرانییانەی سەردەمی نێوەڕاست، کە لە بەری ڕۆژاوادا هەبوون، هەر بەردەوامبووی زمانانی ئێرانی سەردەمی کۆنن، زمانی فارسی نێوەراست بەردەوام بووی زمانی فارسی کۆن- هەخامەنشییە، کە بەر گرووپی باشووری ڕۆژاوای زمانانی ئێرانی دەکەوێتو زمانی پورثیو کوردی لە سەردەمی نێوەڕاستدا بەردەوامبووی ئەو زمانە کۆنانەی ئێرانین، کە سەر بەگرووپی باکوری ڕۆژاوانو بەتایبەتی زمانی ماد.

جیاوازی فۆنۆتیکی لە نێوان زمانی فارسی نێوەڕاستو زمانی پورثیـدا بەمجۆرە بووە:

زمانانی ئێرانی نێوەڕاست			زمانانی ئێرانی کۆن	
	پورثی	فارسی نێوەڕاست	فارسی کۆن	ئاوێستا
کوڕ سێ ڕەگی کاری زانین دڵ ڕەگی لێدان ژێکرن، کوشتن ژین	Puhr hre zan zird zan zivand ag ژیاو	pus se dan dil zan zindaga n	puv ^{r} a vri dan jan jin ڕەگی کاری ژین	puv ra v ri zan zard aya jan jiv ڕەگی کاری ژین

جیاوازی نێوان زمانی فارسی نێوەڕاست و زمانی پورثیدا لە بواری دی ڕێزمانیدا بەرچاو دەکەوێت، بۆ وێنە لە جێناوی نیشانە، پێشگر، پاشـگر، ئـامرازی پێوەنـدی و نیـشانەی ڕێزمـانی (Оранский 1936, 1968, 1988).

زمانی فارسی نێوەڕاست	زمانی پورثی	
en	im	ئەم
(h)an	ho	ئەوە، هۆوە
-ih	-eft	پاشگرە بۆ داڕشتنی نێوی ئەبستراکت
i	-ce	ئامرازی خستنە سەر
kun-	kar-	ڕەگی کاری (کردن)ە
goB-	vaz-	ڕەگــی کــاری (وێــژەن: بێژتن: وتن)ە

لەنێو بەرهەمی نووسراوی زمانانی ئێرانی بەری ڕۆژهەڵاتیدا لە قۆناخی نێوەڕاســتدا نێزیکایەتییــەکی بــەتین لــە نێــوان زمانــانی ســوغدی و خەوارزمیــدا هــەبووە، ئــەم دوو زمانــە لــە ڕووی هێنــدێك تایبــەتێتی فۆنۆلۆژیو مۆرفۆلۆژییەوە نێزیکایەتییان لەگەڵ زمانی سەکەسیدا بـووە، ئەوەی شایەنی باسە لە دوای سەدەی سێیەمو چوارەمی زاینیـدا زاراوەی سەکەسو سەرمات لە نێو سەرچاوەکانی ئەو سـەردەمە و لـە پاشتریـشدا بەرچاو ناکەوێت، ئەمە ئەوە ناگەیەنێت، کەوا ئەم دوو زمانە ئێرانییە نەما بن و لەپڕ لەنێوچوو بـن، بـەڵکو دیالێکتـەکانی سەکەسـی لـە نێـو زمـانی ئالاندا خۆیان نواندووەو کە ئەمڕۆ زمانی ئۆستینی بەبەردەوامبووی زمانی ئـالانی دادەنرێـت، بـۆ وێنـە لـە زمـانی ئالانیـدا (دان، کـەم، سـورخ) لـە

ئۆستینیدا (دۆم، کۆم، سورخ)، کە واتای (ڕووبار، کۆرت: قۆرت، سۆر: سوور) دەگەیەنێت.

لە نێوان سەدەی پێنجەم تا چوارەمدا، کە هۆزانی ئالانی لە ئەورووپادا بڵاوبوونەوە، کۆمەڵێك وشەی سەکەسیان لە نێو زمانی فینی ئوگریدا بەجێهێشتووە.

سەکەسی (ئالانی)	فینی ئوگری	ئۆستینی	کوردی
kard	kard	kord	کێرد، چەکۆ
zuld	zuld	zuld	زەرد
alder	alder	alder	سەردار

لە نێوان دیالێکتەکانی سەکەسیو لکەکانیدا لە لایەك و زمانانی سوغدی و خەوارزمی لە لایەکی دیدا ئەوەندە نێزیکایەتیو لێکچوون هەیە، دەتواندرێت لە نێو یەك کۆمەڵە زماندا کۆ بکرێنەوە، کە نێوی سەکەسی یا کۆمەڵە زمانانی باکور وەیا هێندێك جار بەکۆمەڵە زمانانی ئێرانی باکوری ڕۆژهەلات نێودەبرێن. هێندێك تایبەتێتی (خوتەنی) سەکەسیو دیالێکتەکانی باکتریش کۆ دەکاتەوە بۆ ئەوەی بەباشووری ڕۆژهەلاتی زمانانی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاستیان نێو بنرێن (Herzfeld 1924, 1938, 1947, Фрейман 1936, 1951, Оранский 1936).

زمانانی ئێرانی سەردەمی نوێو هاوچەرخ

پۆلکردنی زمانانی نوێ و هاوچەرخی ئێرانی لە رووی پۆلکردنی زمان، دیالێکت، بەشە دیالێکتو نیمچە بەشە دیالێکت مەزنترین گیروگرفتێکە، کە ئێرانیناسان رووبەرووی دەبن، بەتایبەت لە بارەی ئەو زمانە ئێرانییانەی کە بەر لایەنی رۆژهەڵاتی دەکەون، ئەوانەی کە تەنێ زمانو دیالێکتی کسەکردنن و هی نووسین نین، ئەم کێشەیە تا رادەیەك هێندێك دیالێکتو زمانانی دی ئێرانیش دەگرێتەوە، هۆیەکەشی دەگەرێتەوە بۆ کەمی لێکۆڵینەوەی زانستی لە بارەیان.

زۆرجار پێوانەی لینگویستی، دووری یا نێزیکی سترکتووری زمانانو دیالێکتانی هاوچەرخ یان نیشانەی لێك گەیشتنو لێك نەگەیشتن لە پێناو سنوور دانان بۆ زمانێك رەچاو ناکرێت، بۆ وێنە زمانانی فارسیو تاجیکی لە رووی دارشتنی رێزمانیدا وەك یەکن و هەروا لەلایەن وشەی فەرهەنگییەوەش ئەوەندە هاوبەشن لە کسەکردندا هەردوو لا بەباشی لێك دەگەن، بەڵام لەبەرئەوەی رێرەوی مێژووی تاجیکیان لە باری ئابووری، رامیاریو رۆشنبیریدا چۆنیەکی رێبازی مێژووی فارس زمانیان نییە، چونکە دەیان ساڵ بوو زمانی وێژەیی تاجیکی لە ژێر فەلسەفەی کۆمۆنیزمیو زمانی وێژەیی فارسیشی لە دۆخی کۆلۆنیکراودا پەرەیان دەسەند، ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی لە کاتی هاوچەرخدا بەدوو زمانی لێك جودا لە کەلەم بدرێن، ئەگەرچی لە دارشتنی رێزمانیاندا وەك یەکنو هەروا لە مێژووی لەوە لە پێشتریشیاندا هاوبەشن، ئەم لێك جودا کردنەوەی زمانانی چۆنیەکو دانانیان بەزمانێکی سەربەخۆ گرانێکی

تایبەتی خستووەتە سەر پۆلکردنی ئەم دیالێکتانەش، کە سەر بەم زمانەن، هەروەك ئەو کۆمەڵە دیالێکتەی سەر بەزمانانی فارسیو تاجیکین، کە لە ئێران، ئەفغانستانو ئاسیای نێوەڕاستدا کسەیان پێ دەکرێت.

ئەم دیاردەیەی ژووروو لای تاکو تەرا لە زمانناسانی کورد بەجۆرێکی دیی ڕەنگی داوەتەوە، ئەویش بەدانانی دیالێکتەکانی زمانی کوردی بەزمانێکی سەربەخۆی کوردی هەروەك دانانی دیالێکتی کرمانجی ژووروو (بادینی) و دیالێکتی کرمانجی نێوەڕاست (سۆرانی) بەدوو زمانی کوردی سەربەخۆ، ئەمە لە کاتێکدا ئەم دوو دیالێکتە لە باشووری کوردستاندا (کوردستانی عێراق) مێژوویەکی هاوبەشیان هەیە و پێکەوە پەرەیان سەندووەو لێك دانەبڕاونو تێکەڵاوێکی واش کەوتووەتە نێوان کسەپێکەرانیانو نووسەرانیانو بەرهەمی بیریان زۆر لێکی نێزیك کردوونەتەوە، پێویستە زمانەوانی کورد ئەم دیاردانەی لێك نێزیکبوونەوەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی ڕەچاو بگرێتو هەروا هەر تەنێ شارەزایی لە دیالێکتەکەی خۆیدا نەبێت، بەڵکو لە هەموو دیالێکتەکانی دی زمانی کوردیدا، بۆ ئەوەی بیروباوەڕی کوردناسێك دووبارە نەکاتەوە، کە مەبەستی زێتر لێك دابڕاندنی کوردە، هەروا هەوڵ دەدات نەك هەر ئەم دوو دیالێکتە بەزمانێکی سەربەخۆ لە کەلەم بدات، بەڵکو لەگەڵ دانیشتوانی هەر گوندێکی کوردیدا مامەڵەی دیالێکتێکی سەربەخۆی لەگەڵدا دەکات.

زمانی فارسی نوێ

لە نێوەڕاستی سەدەی حەوتەمدا، کە دەوڵەتی ساسانی لە لایەن هێزی موسڵمانەوە ڕووخا، بەرە بەرە زمانی عەرەبی لە برێتی زمانەکەی خۆیان هاتە نێوەوەو لە نووسیندا بەکار هات و ئەم بارەش هەتا سەرەتای سەدەی نۆیەمی خایاند.

لە سەردەمی عەباسییاندا لە ئێراندا چەند ئیمارەتێك پەیدابوون، کە لەگەڵ دامەزراندنیاندا چەند زمانێکی نوێ سەریان هەڵدا، بووژانەوەی زمانی فارسی (تاجیکی) لە دوای پەیدابوون و بڵاوبوونەوەی موسڵمانێتیدا پێوەستی بەدامەزراندنی دەوڵەتی سامانی (٨٧٥–٩٩٩) هەبوو، کە سەربەخۆییەکی تەواوی لە دەوڵەتی عەباسی وەرگرت و لێی جودا بووەوەو زمانی فارسی (تاجیکی) زمانی ڕەسمی ئەم دەوڵەتە بوو.

یەکەمین کەسێکی، کە لە دوای پەیدابوونی موسڵمانێتیدا هۆنراوەی بەزمانی فارسی هۆنیوەتەوە ئەبو یووسف یەعقوب بووەو لە دەوروبەری ساڵی (٨٦٧)ی زاینیدا بووە، لە دوای ئەمدا بوێژێکی زۆر هۆنراوەیان بەزمانی فارسی هۆنیوەتەوە، وەك (ڕوودەکی، دەقیقی، فردەوسی، ناسری خوسرەو، عومەری خەیام و... Оранскuu 1988) ئەم زمانە فارسیە نوێیەبەتیپی عەرەبی نووسراوەتەوەو هەر لەوساوە دەست لە بەکارهێنانی تیپی پەهلەوی هەڵگیراوەو ئەلفوبێی عەرەبی جێگەی گرتووەتەوەو هەتا ئەمڕۆش لە بەکارهێنانیدا هەر بەردەوامن (Lazard 1970).

له زمانی فارسی نوێدا ئاڵوگۆڕێکی زۆر له فۆنیم و وشـەی فەرهەنگیـدا ڕوویـدا، کـە زۆربـەی ئـەم گۆڕینانـەش بـەهۆی تێکـەڵبوونی هێنـدێك لـە دیالێکتەکانی زمانی فارسی نێوەڕاست بەزمانانی دیدا بووە، وەك پـورثـی و سوغدی، هێندێك لـە وشـەی ئـەم دوو زمانـە بـە تایبـەتیو زمانـانی دی بەگشتی له کسەکردنو نووسـینی زمـانی فارسـی نوێـدا بـەکار هـاتووە و چەسپیوە، دیسانەوە گۆڕان لە هێندێك لایـەنی ڕێزمـانی فارسـیدا هەسـت پێ دەکرێت بەتایبەتی له بەشەکانی ئاخاوتندا، بۆ وێنـە کـاری ڕابـردووی تێپـەڕ لـە زمـانی فارسـی نێوەڕاسـتدا هـەروەکو زمـانی فارسـی کـۆن داڕێژراوەو کەس و ڕووداو له دۆخی تریاندا بـووە یـا بەیارمـەتی جێنـاوی لکاوەوە داڕێژراوە:

دید–و–م   من دیتم، من دیارم.

دید–و–ت تۆ دیتت، تۆ دیاریت.

دید–و–ش ئەو دیتی، ئەو دیارە.

له زمانی فارسی نوێدا کار هەر خـۆی گـەردان دەکرێـت بـۆ وێنـە: مـن دیدم، تو دیدی، او دید... هـەروا گـۆڕانێکی زۆر لـە بەشـی نێـودا بەرچـاو دەکـەوێت، کـە بـەرەو شـیکردنەوە لـە ڕووی ئـامراز و تەواوکارییـەوەی پەرەی سەندووە، ئەم جۆرە گۆڕانە لەگەڵ بەشی کاریشدا ڕووی داوە.

تێکستێك بەزمانی فارسی نوێ

در شهر کرمانشاه کوه بزرگی پارچه سنگ هست، کـه انـرا بیـستوون می نامند (لاهوتی دونشان، ١٩٣٦،٧).

واتای بەزمانی کوردی

لـە شـاری کرمانـشادا کێـوێکی گـەورە هەیـە، کـە یەکپارچـە بـەردەو بەبێستوون نێو نراوە.

زمانی فارسی هاوچەرخ

زمانی فارسی هاوچەرخ بەشێوەیەکی سەرەکی لە نێو خاکی ئێراندا بڵاو بووەتەوەو بووەتە زمانی ڕەسمی دەوڵەت، ئەگەرچی کسەپێکەرانی زمانی فارسی نیوەی دانیشتوانی ئێران، لە پاڵ گەلی فارس زماندا لە ئێراندا گەلانی دی ئێرانیی زمان هەن وەك کورد، بلوچ، تات، تالیش، مازندەران، گیلەك، سیمنانو...هەروا ژمارەیەك لە دانیشتوانی ئێران بەئازەری دەدوێن، کە زمانێکە بەر گرووپی زمانانی تورکی دەکەوێت، ئەگەرچی ئەم ئازەرانە لە ڕووی نەژادەوە ئێرانین و لە دەوروبەری شاری زەنجانو لە تەورێزیشن و نیوەی شاری ورمێو نەغەدەش بوونەتە ئازەریی زمان، زۆربەی دانیشتوانی بەری باشووری ڕۆژاوای ئێران بەزمانی عەرەبی دەدوێن، ئاسووریی زمانیش لە دەوروبەری ورمێ نیشتەجێبوونو ئەرمەنیی زمانیش لە ئازەربایجانو ئیسفەهانو ئەباداندا دەژین، بەسەدان هەزار فارسیی زمان لە (نەجەف و کەربەلا و بەسرە)دا دەژیان، بەڵام زۆربەیان لە سەردەمی جەنگی نێوان عێراق و ئێراندا لەگەڵ کوردی فەیلیدا ڕەوانەی ئێران کران، چەند هەزار ئێرانی زمانێکیش لە دەوڵەتی عەرەبی "سعودی" و "ظهران"و "بحرین"یشدا هەن. هەروا ئێرانیی زمان لە ئۆزبەکستان، تورکمانستانو ئەو کۆمارانەی کەوتوونەتە ئەمبەرەی کێوی کاف هەنو ئەو ئێرانییانەی کە لە ئاسیای نێوەڕاستدان نیشتەجێی ئەسڵیو بنجی ئەو هەرێمانەن، کە بەڕووخانی بوخارا لە کۆتاییی سەدەی

هەژدەمو سەرەتای سەدەی نۆزدەمدا و پەیدابوونی ڕەگەزی تورکی بەرە بەرە لە نێویاندا توانەوە (کسروی ١٣٠٤).

زمانی فارسی هاوچەرخ لـە ڕووی ڕێزمـان و لێکسیکۆلۆژییەوە لەگـەڵ زمانی فارسی نوێدا جیاوازییەکی هەستپێکراوی تێـدا بـەدی دەکرێـت، بـا وەکـو کـەمیش بێـت، لەوانــە کەمبوونــەوەی مۆرفۆلــۆژیو سینتاکـسدا دیسانەوە گۆڕین ڕووی داوە بەتایبەتی لـە ئـەرکی نیـشانەی دۆخـی (را)و زۆربوونی ئامرازی لێکدراو و .... (Windfuher 1979).

زۆر لەو وشانەی لە زمـانی فارسـی کلاسـیکیدا بـەکار دەهـاتن، ئـەمڕۆ بەکار نایەن و وشەی دییان هاتووەتە شـوێن، جـا چ هـی فارسـیو چ هـی بیـانی، بـەلاّم وا مـاوەی چـەند سـالّێکە بـەبێ ئەنـدازە وشـەی عـەرەبی خراوەتە نێو وشەی فەرهەنگی زمانی فارسی هاوچەرخەوە.

ئەوەی شایەنی باسـە کۆمەڵـە دیالێکتێـك هـەن، کـە هـەر کسەی پـێ دەکرێت و پێی نانووسرێت، سەر بەهەرێمی فارسن، لەوانە لاری کە شێوە دیالێکتێکی فارسە و لە بەشی باشـووری ڕۆژاوای فارسـدا لـە دەوروبـەری لارستاندا کسەی پێ دەکرێت، شاری لار کەوتووەتە نێوەڕاستی لارستانو لـە نێزیـك شـاری لارەوە گونـدی گـاروش، ئـاواز، بانـەروو، بەسـتەك هـەر بەهەمان شێوە دەدوێن.

دیـالێکتی کـوهزاری کـە هێنـدێك هـۆزی کۆچـەر فـارسو بلـوج لـە نیمچەدوورگەی (ابن موسـا)دا پێـی دەدوێـنو ئـەم دوورگەیـە کەوتووەتـە ئەوبەری بەندەر عەباس (Thomas 1930).

دیـالێکتی باشـگەردی هـەر لـە هـەرێمی نێوچـەی فارسـدا کسەی پـێ دەکرێت، ئـەم دیالێکتـە لـە نێـو خۆیـدا دابـەش دەبێتـە سـەر دوو بەشـە دیالێکـت: باشـگەردی بـاکور و باشـگەردی باشـوور، کسەپێکەرانی ئـەم دیالێکتـە لـە زمـانی فارسـی دەگـەن، بـەڵام فـارس زمـان لـەوان ناگـەن .Gershevith 1959, Оранский 1988

تێکستێك بەزمانی فارسی هاوچەرخ:

بدین ترتیب اولین اقدام مسلمانه بر علیه کمپانی تالبوت، که به عنوان بزرکترین جنـبش ضـد امپریالیـستی ایـران در سـده ۱۹ شـناخته گردیـده است. از مهاباد و به بهانه ماجرای دختر گرانفیلد اغاز شد. (ماجرای دختر گرین فیلد–کچه هەرمەنی ۱۳۷۱// ۱۹۹۱، ۲۸).

واتای تێکستەکە بەزمانی کوردی:

بەمجۆرە یەکەم دەستپێکردنی چەکدارانە دژ بەکۆمپانیای تالبوت، کە بەنێونیشانی گەورەترین بزووتنەوە دژ بەئیمپریالیستی ئێران لـە سـەدەی ۱۹دا ناسراوە، لـە مـەهابادەوە بـەبیانووی ڕووداوی کـچەکەی گـرین فیلـد دەستی پێ کرد.

زمانی تاجیکی

زمـانی مـیری کۆمـاری تاجیکـستانە، هـەروا ئـەم زمانـە لـە هێنـدێك نێوچەی ئۆزبەکستان، کرگیز و کازاخستانیش کسەی پیّ دەکرێت.

زمانی تاجیکی وەکو زمانی فارسی هاوچـەرخ بـەزمانی بـەردەوامبووی زمـانی فارسـی نـویّ دەژمێردرێـت، بـەهۆی دەستنووسـەکانی سـەدەی نۆزدەمو بیستەمەوە ئەوە ڕوون بووتـەوە، کـەوا ئـەم دوو زمانـە زۆربـەی تایبـەتێتی ڕێزمـانی بـەفۆنیم، مـۆرفیمو سینتاکسەوەو لـە رووی وشـەی فەرهەنگییەوەش بەرهەمی وێژەیی کلاسیکیان پاراسـتووە، تاجیکێـك یـا فارسـێك بەئاسـانی دەتوانێـت بەرهـەمی سـەدەی دەیـەم، یـازدەمو دوزادەمو... وەکو روودەکی، فردەوسـیو سـەعدی شـیرازی بخوێنێتـەوە ئەمـەش ئـەوە ناگەیـەنێت، کـەوا ئـاڵوگۆڕ و گـۆڕان لـە زمانەکـەدا ڕووی نـەداوە، بـۆ وێنـە لـە ڕووی فۆنیمـەوە زمـانی تـاجیکی هـەروەکو زمـانی فارسـی دەنگـە بزوێنـەکانی لـە هەشـتەوە کـورت بووەتـەوەو گـۆڕینیش بەسەر چەند جێناوی لکاو و ئامرازدا ڕووی داوە.

جیاوازی نێوان زمانی فارسی هاوچەرخو تاجیکیـدا بـۆ جیـاوازی بـنجو بنەوانیان ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ چارەنووسی مێژوورییان دەگەڕێتەوە، کە بەهۆیـەوە ئـەم دوو دیالێکتـە (تـاجیکی و فارسـی) بـوون بـەدوو زمـان. سەرەتای سەرهەڵدانی ئەم لێك جودابوونـەوەش بـۆ دەوروبـەری سـەدەی شازدەم دەگەڕێتەوە، چونکە لەم کاتەدا پێوەندیی ڕامیـاریو فەرهـەنگی ئابووری لە نێوان ئاسـیای نێوەڕاسـت و ئێرانـدا بـەرەو کـزی دەڕۆیـشت،

هـەروا تێکـچوونو ڕووخـانی مـەروش دەوری لـەم کزبوونـەوەدا هـەبووە، چونکە مەرو لەگەڵ ئەوەی بەدەوڵەمەندترین بنکەی ئـابووریو کولتـووری خۆراسان دەژمێردرا، گەورەترین مەڵبەندی زمانی تاجیکیو فارسی بووە.

لە کۆتاییی سەدەی هەژدەمو سـەرەتای سـەدەی نۆزدەمـدا مـەرو لـە لایەن لەشکری بوخارییانەوە ڕووخێنـراو دانیشتوانیـشی بـۆ سـەمەرقەندو بوخـارا دوور خرانـەوەو بەمـە ڕێگـەی پێوەنـدی نێـوان هـەردوو لایـەنی ئاسیای نێوەراستو ئێران بەتەواوی بڕا.

لـەم چـەند سـەدانەی ڕابـردوودا ئەوەنـد ڕووداو ڕوویـان داوە، وایـان کـردووە، ئـەم دوو زمانـە (فارسـیو تـاجیکی) زێـتر لـە ڕووی وشـەی فەرهەنگییەوە لێك دوور بکەونەوە، بـەهۆی ئـاینی موسـڵمانەوە کۆمـەڵێك وشەی عەرەبی کەوتنـە نێـو هـەردوو زمانـەوەو لـە دوای ئەمـەدا هـەردوو زمان وشەیان لە زمـانی تـورکیو مـەغۆلی وەرگرتـووە، بەتایبـەتی وشـەی تورکی–ئۆزبەکی بەزۆری لە نێو زمانی تاجیکی ئاسیای نێوەڕاستدا بەدی دەکرێت، دیسانەوە وشەی زمانی ڕووسی لە بـواری زانستی، کولتـووریو تەکنیکیدا کەوتووەتە نێو زمـانی تـاجیکی، بـەڵام لـە زمـانی فارسـیدا لـە کۆتـاییی سـەدەی نۆزدەمـەوە تـا ئـەمڕۆ وشـەی فەرەنـسیو ئینگلیـزی کەوتووەتە نێویو ئیستەش بەزۆری وشەی عەرەبی تێ دەخرێت.

ئەم دوو زمانە لە ڕووی بەکارهێنانی ئەلفوبێوەش دووچـاری جیـاوازی بوون، چونکە تاجیکی تاجیکستان لە نووسیندا ئەلفوبێی کریلی (سلاڤی) بـەکار دێـنن. بـەڵام زمـانی فارسـی هاوچـەرخ هـەر لەسـەر بـەکارهێنانی ئەلفوبێی عەرەبیدا بەردەوامە.

هێندێك دیاردەی ڕێزمانی هەن، كە لە زمانی تاجیكیدا بەدی دەكرێتو لە زمانی فارسیدا نییە، بەتایبەتی لە بەشەكانی ئاخاوتندا، بۆ وێنە كار لە زمانی تاجیكی هاوچەرخدا لە ڕووی بەشەكانی ڕابردوو و ڕانەبردووەوە، كە لەگەڵ كاری یاریدەدەری (استدن) دادەڕێژێت شێوەی تایبەتی خۆی هەیە لەم زمانەدا وەك دەڵێن "نویشتە استدم" واتە (من "ئێستە" لەم كاتەدا دەنووسم) دەبەخشێت، كە لە كاتێكی دیاریكراودا لە رابردوودایە، دیسانەوە لە ڕووی كرداری كارا بزردا شێوەی تایبەتی خۆی هەیە، كە لە زمانی فارسی هاوچەرخدا بەدی ناكرێت.

جیاوازی نێوان ئەم دوو زمانە لە ڕووی فۆنیمەوە چەند دەنگێك دەگرێتەوە، وەك (ا)، كە لە زمانی تاجیكیدا بە (و) دەخوێندرێتەوە، بەڵام لە زمانی فارسی هاوچەرخدا دەنگی (ا)، (ە)و (ۆ) لە گۆكردندا گۆڕاون (Расторгуева 1962, Lazard 1970, Оранский 1988).

تێكستێك بەزمانی تاجیكی:

پسر جونم، نوری دیدم، در خونە جیز ندورم، كی ترو مهمون كنم، دلت گردسنە بودگیست، گریە كرد مادری سالم (أسعدو صمد، ١٠٠).

واتای تێكستەكە بەزمانی كوردی:

گیانە كوڕم، ڕووناكی چاوم، لە ماڵەوەدا هیچ شك نابەم، تا مێوانداریت بكەم، دڵت تەنگ (زویر) نەبێت، دایكی سالم گریا.

زمانی تـاتی

تـاتی زمـانی ئـەو نەتەوەیەیـە، کـە لـە کـەفکاز و بـەری رۆژهـەڵاتی ئازەربایجانی ئێرانو کۆماری ئازەربایجانو داغستاندا دەژیـن، بەتایبـەتی لەم ئاواییانـەدا (خلخـال، رودبـاری گـەیلان، چـاڵ، هەرزەنـد، کرینگـان، زەنوور، حەسنۆ، قەرەداخ، سووراخانی، بالاخانی، لاهیجـان، مەترەسـی، گوناهکەنـد، ئـەڤروج، چیـچی، گینـداب، داغ کوشـچ، دیڤـیچ، سـیازان، دەربەنـد، مەخەچـگال، بویناکسك، قیلـزەر، مـوردوك، کـوبین (عبـدالعلی کارنگ ١٩٤٥).

بـەکارهێنانی زمـانی ئـازەری لـە بڕێتـی زمـانی تـاتی لـە سـەدەی نۆزدەمەوە لە لایەن ئەکادیمیك A.Dorin تێبینی کراوە، کەوا هەر ژنو پیاوی لە تەمەن بەساڵاچوو بەزمانی تاتی دواون، هەروا لە ساڵی ١٩٢٩دا B. F. Muller لە باسکردنی زمانی تاتی لە هەرێمی خیزینو کوسـیندا پیاو و ژنی بەرچاو کەوتووە، کە زمانی ئازەرییان نەزانیوە، کەچی ئـەمڕۆ زمانی تاتی لە ئازەربایجانی ئێراندا هەر تـەنێ لـە گونـدی کرینگانـدا، کـە هەر ٤٠–٥٠ ماڵێك دەبێتو ١٤ فرسەخ لە شاری تەورێزەوە دوورە کسەی پێ دەکرێت، بۆیە مەترسی ئەوە هەیە کەوا لە دوای چـەند سـاڵێکی دیـدا لە ئازەربایجانی ئێراندا هیچ تاتێك نەدۆزرێتـەوە بـە زمـانی تـاتی بـدوێت، چـونکە گەنجـەکانی ئـەم گونـدەش هـەموو بـەزمانی ئـازەری دەدوێـنو بەزمانی فارسیش دەخوێنن، هەروەکو خۆم لە ١٩٩١/٥/٣١دا لـە نێویانـدا بوومو هێندێك تێبینیم لەسەر زمانی تاتی لەوێدا تۆمار کرد.

وشــەی تــات لــە لایــەن نووســەرانی موسـڵمانەوە وەك (مــەولا جـلال الدین)ی رومی بەواتای ئێرانی بەکار هاتووەو (ملك الـشعراء — بـەهار) لـە ڕوونکردنــەوەی وشــەی (تــات)دا دەڵێــت: " لــە دێرزەمانــدا ئێرانییــان بەهەموو خەڵکێکی بیانییان گوتـووە تاجیـك یـان تاژیـك تـا گـۆکردنی لـە زمانی دەریدا بووە بـەتازی و ئەوسا هـەر تـەنێ عـەرەبی گرتبـووەوە لـە دوای تێکەڵبوونی ڕەگەزی تورك لەگەڵ ئێرانییان، هـەمان وشـە بەهـەمان واتا لە لایەن تورکەوە بەکار هاتو بـە فـارس زمانیـان دەگـوت تاجیـك". (عبدالعلی کارنگ ١٩٥٤). کەواتە زاراوەی (تات) بەمانای ئێرانێکی فـارس زمان هاتووەو تاجیکیش لە زمانی تورکیدا هاوواتای (ئێرانی) بووە.

بـەپێی سـەرژمێری سـاڵی ١٩٧٠ ژمـارەی تاتیـانی سـەر بـەکۆماری ئازەربایجانو داغستان ١٧ هەزار کەس بوونو لە ساڵی ١٩٧٩دا ٢٢ هەزار کەس، بەڵام لە ڕاستیدا ژمارەیان دەگاتە ١٠٠ هەزار کەس، ئەگەر تاتیانی ئازەربایجان خۆیان بە تاتی ناونووس بکەن Оранский 1988.

لەلایەن تاتیاتی داغستانەوە چەند ڕۆژنامەو کۆوارێك بڵاو دەکرێنـەوەو بە زمانی خۆشیان لە خوێندنگەدا دەخوێنن، بەڵام ئەو تاتییانەی کـە بـەر کۆمـــاری ئازەربایجـــان کـــەوتوون، بـــەزمانی ئـــازەری دەخـــوێنن و بەئازەریشیان دادەنێن، بۆیە لە نێویاندا دەتوێنەوە.

تاتییان لە ڕووی بیروباوەڕی ئاینییەوە دابەش دەبنە سەر سێ بـەش: تاتییانی موسڵمان، گاور و جوولەکە.

تێکستێك بەزمانی تاتی:

چە من بێروا بیروما شین بە کرینگان، ئێم مەهال شارندا داد بە چەمی دی شوش سەئات بێشێی، ئێسا ڤوتی جل کائینا موندا، ئێم ئودە مێو، کە ئەگونە نێشتیٚو نومی شونتاتندیو تاتی رونوشان قسە کاردی.*

واتای تێکستەکە بەزمانی کوردی:

دوێنیٚ منو براکەم چووین بۆ کرینگان، ئەم نێوچەیە لە شارەوە (تەورێز) شەش سەئات دوورە، ئێستە تەنیٚ چڵ ماڵ لەوێدا ماون، ئەو میللەتەی، کە لەوێدا دەژین بەنێوی تاتی بەنێوبانگن و بەزمانی تاتی دەدوێن.

* ئەم تێکستەم لە زاری عەلی عەبدوڵلا پەنجووری، کە تەمەنی ٥٢ ساڵ لە شاری تەورێز لە ١٩٩١/٥/٣٠دا وەرگرت.

زمانی کوردی

زمـانی کـوردی زمـانی گـەلی کـوردە، کـە خـۆیو خاکەکـەی لـە دوای جـەنگی یەکـەمی جیهانیـدا دابـەش کـرا سـەر دەوڵـەتانی عێـراق، ئێـران، تورکیا و سووریا.

ژمـارەی دانیـشتوانی کـورد بـەپێی سـەرژمێری ئـەو دەوڵەتانـەی کـە بەسەریاندا دابەش کراوە، لە باشووردا (کوردستانی عێراق) ٤-٥ ملیـۆن، لە ڕۆژهەلأت (کوردستانی ئێـران) ٥-٦ ملیـۆن، لـە بـاکوردا (کوردسـتانی تورکیا) لە ١٠ ملیۆن زێترە و لـە ڕۆژاوادا (کوردسـتانی سـووریا) ١ملیـۆن کورد هەن.**

زمــان کــە مــەرجێکی نەتەوەییــە، لەلایــەن داگیرکــارانی کــوردی کۆلۆنیکراودا ئاسـتەنگ خراوەتـە بـەر کسە پێکـردن، پـێ نووسـین، پـێ چـاپکردنو پەرەسـەندنی، لـە بـاکور و ڕۆژاوای کوردسـتاندا چـاپەمەنی بــەزمانی کــوردی، وێــستگەی ڕادیــۆ و تەلــەڤزیۆن و خوێنــدن لــە خوێندنگــەکانی کوردنــشیندا نییــەو ســەرەڕای ئــەوەش لــە بــاکوری کوردستاندا ئاخاوتن بە زمانی کوردی تا دەیـان سـاڵ قەدەخـە بـوو و لـە ڕۆژاواشدا دان بەهەبوونی بەشێك لە خاکی کوردستان لە سووریادا نـانێن،

** ئەز لەو باوەڕەم ژمارەی کورد لەو ڕەنووسانە زێترە، کە لەم سەرچاوەی ژووروودا هاتووە، چونکە ئەم ڕەنووسانە لە لایەن داگیرکارانی کوردەوە تۆمار کراوە، کە هیچیان سەبارەت بەژمارەی کورد دان بەڕاستیدا نانێن، لەگەڵ ئەوەشدا نەتەوەی کورد بەمەزنترین نەتەوە دادەنرێت کە دەوڵەتی سەربەخۆی نەبێت.

له ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا ئەگەرچی کسەکردن بەزمانی کوردی بەربەند نییە و بۆ ماوەی چەند ساتێك ڕادیۆ و تەلەڤزیۆن بەزمانی کوردی هەیەو یەك دوو کۆواریش بەزمانی کوردی بڵاو دەکرێتەوە، بەڵام ئەمانە هەرگیز مافی نەتەوەیەك نین بۆ ئەوەی بتوانێت پێی ببوژێتەوەو لەنێو نەچێت، بەتایبەت لە بارێکی وادا، کە ئازەرییان بەهەموو ڕێگەیەك هەوڵیان داوەو دەدەن بۆ بەئازەریکردنی سەرتاپای کوردستانو ناونانی بەشێك لە خاکی کوردستانی ئێران بە (ئازەربایجانی غەربی) مەترسییەکی گەورەیە بۆ سەر کورد.

چاپەمەنیو وێستگەی ڕادیۆ بۆ ماوەیەکی کورت بۆ دانیشتوانی کوردی سەر بە یەکێتیی سۆڤیەتی جاران هەیەو هەروا چەند بەشێکی زانستیش بۆ لێکۆڵینەوە لە زمانو وێژەو مێژوو و.... هەن، کە چەندین زانای لە نێوەوەو دەرەوەدا پێ گەیاندووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێژ دان بەوەدا نانێن، کە یەزیدییەکان کوردن، بەڵکو هەر بەیەزیدییان تۆمار دەکەن، ئەوە لە کاتێکدا، کە بیروباوەڕی ئاینی لە فەرهەنگی هەموو دانیشتوانی سۆڤێتدا ڕەش کرابووەوە هیچ جۆرە دانێکی پێدا نەدەهێنرا.

بارودۆخی زمانی کوردی لە باشووری کوردستاندا لە چاو بەشەکانی دی زۆر چێترە، چونکە ئازادترە، هەروا لە ڕووی رامیارییەوە کوردانی باشوور دوای خەباتێکی چەکدارانەی بێ وچان لە ساڵی ١٩٧٠دا ئۆتۆنۆمییان دەست خستو میرێکی ناوچەیان پێك هێنا، لەدوای ڕاپەڕینە مەزنەکەی بەهاری ١٩٩١دا کورد ئازاد بووە. زمانی کوردی بوو بەزمانی

فــەرمی هــەموو داوودەزگــەکانی حکوومــەتو لــە زۆربــەی هــەرە زۆری خوێندنگەکانـدا بـە زمـانی کـوردی دەخوێنـدرێتو هـەموو کەناڵـەکانی ڕاگەیاندنیش بەزمانی کوردی پەخش دەکرێن.

زمانی کوردی لە ڕووی تایبەتێـتی دیالێکتولۆژییەوەی دابەش دەکرێتە سەر چوار دیالێکت:

- **دیالێکتی کرمانجی (کوردی) ژوورور.**
- **دیالێکتی کرمانجی (کوردی) نێوەڕاست.**
- **دیالێکتی کرمانجی (کوردی) ژێروو.**
- **دیالێکتی کرمانجی (کوردی) ناوچەیی**

بـۆ زانینـی ناوچـەی بـەکارهێنانیان بڕوانـە ئـەم نەخـشەیەی لاپـەڕەی دادێ .

(نەخشەی دیالێکتەکانی زمانی کوردی).

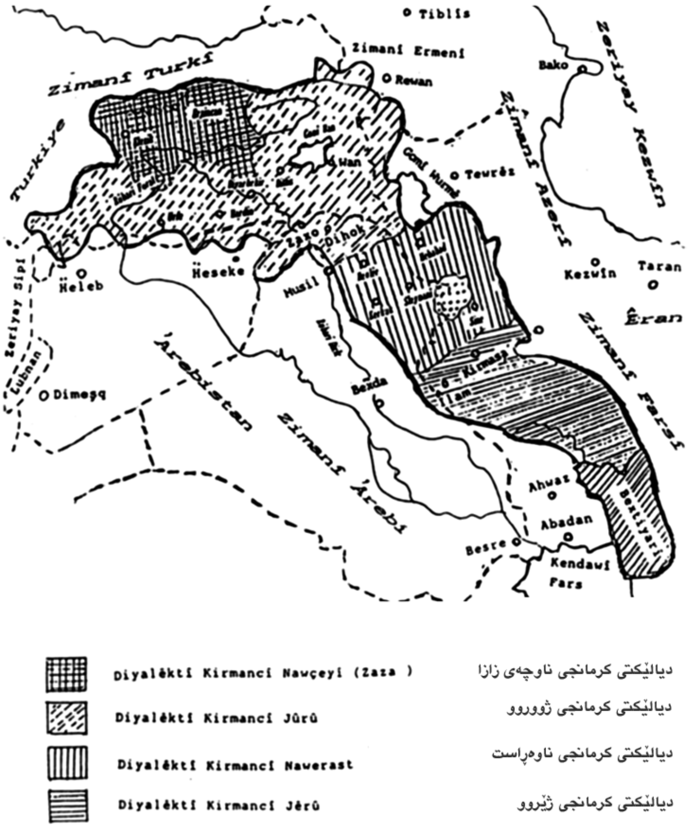

ئەمڕۆ لە کوردستاندا دوو شێوەی وێژەییی زمانی کوردی هەیە، کە دیالێکتی کرمانجی (کوردی) ژووروو و دیالێکتی کرمانجی (کوردی) نێوەڕاستە، لە نێو ئەم دوو شێوەیەدا دیالێکتی کرمانجی نێوەڕاست تا رادەیەك هەنگاوی بەرەو زمانێکی ستانداردی کوردی ناوە، بەلاّم دوو دیالێکتەکانی دی (ژێروو و ناوچەیی) ئەمڕۆ زمانی نووسین نین، بەڵکو هەر زمانی ئاخاوتنن، ئەگەرچی کەلەپوورێکی زۆر بەم دوو دیالێکتە نووسراونەتەوە.

دابەشکردنی گەلی کورد و خاکی کوردستان بەسەر چەندی دەوڵەتێکی زمان جیاواز و نەبوونی دەوڵەتێکی یەکگرتووی کوردی کاری کردووەتە سەر نەبوونی ڕێنووسێکی یەکگرتووی کوردی بۆ وێنە لە باشووری کوردستانو بەری ڕۆژهەلاّتی کوردستاندا پێڕەوی ئەلفوبێی عەرەبی– فارسی دەکرێت، لە باکوور و ڕۆژاوادا ئەلفوبێی لاتینی لە لایەن کوردانی سۆڤیەتیی جاراندا لە پاڵ ئەلفوبێی لاتینی، ئەلفوبێی کریلیش بەکار دێت جلوەو مەسحەفی ڕەشیش بەجۆرە ئەلفوبێیەکی تایبەتی نووسراونەتەوە (د. کوردستان موکریانی ١٩٩٠، لاپەڕە ٤٥–٤٨).

کۆنترین نووسراوی کوردی لە سەردەمی نوێدا بۆ سەرەتای دەستپێکردنی ئەم سەردەمە دەگەڕێتەوە، ئەویش چوارینەکانی بابەتایەری هەمەدانییە، کە لە کۆتاییی سەدەی دەیەمو یازدەمدا ژیاوە، جا بەرهەمەکانی فەقێ تەیران (١٣٠٢–١٣٧٥)، مەلای جزیری (١٤٠٧–١٤٨١)، ئەحمەدی خانی (١٩٥١–١٦٥٢) سمایلی بایەزیدی (١٦٤٢–

١٧٠٩)، بێسانی (١٧١٤–١٨٠٢)، نالی (١٧٩٧–١٨٥٥)، حاجی قادری کۆیی‌و وەفایی‌و کوردی و سالم‌و.... (Бакаев 1973، تۆفیق وەهبی ١٩٧٤، د. جەمال نەبەز ١٩٧٦، Курдоев 1976).

تێکستێك بەدیالێکتی زازا:

Ewro dîroka kurdan de dolima yewîna ke, pêroyê ziwanê kurdî ser ro êno qesekerdene. Nayêrê jî ez wazena verde Çiyanê ke, hetanî nika tarî de mende, niyamê zanayene, niyamê qesekerdene, , niyamê nivisnayene, ser ro vinderî û bado jî bêrê têversanitena zaravanê ziwanê kurdî. (Lêkolîn. Hejmar 1. Adar 1995. înstîtuya Kurdî-Berlin).

ئەلف و بێی کوردی بە تیپی لاتینی	ئەلف و بێی کوردی بەتیپی کریلی	ئەلف و بێی کوردی بەتیپی عەرەبی
a	ä	آ
b	б	ب
c	ч	ج
ç	ч'	چ
d	д	د
e	ә	ە
ê	ә'	ێ
f	ф	ف
g	г	گ
h	һ	ه
ḧ	һ'	ح
i	ь	بزرۆکە
î	й	ی
j	ж	ژ
k	к	ک
l	л	ل
ł	л	ڵ
m	м	م
n	н	ن
o	о	ۆ
p	п	پ
q	q	ق
r	р	ر
ř	р'	ڕ
s	с	س
ş	ш	ش
t	т	ت
u	ү	و
û	у	وو
v	в	ڤ
w	w	و
x	х	خ
ẍ	г'	غ
y	й	ی
z	з	ز

ئێستێت بە زمانی کوردی نوێ دیالێکتی کرمانجی ژووروو

حضرت پێغمبر عليه الصلوة والسلام گوتى يه "العلماء ورثة ألانبيـاء" انكو علما وارثێن انبيانـه ژ طـرف خديـده مـأمورن وعـظ و نـصيحتى بـدن خلكى ريا قـنج نيـشا وان بكـن لومـا گلـى علمـايێن كـردا چـاره اون وعـظ نصيحتا نميژى ددن ولى دڤى اون مێرو اغاو كرمـانجێن دنـاس وان تـشويقا ظانينا علمو معرفتى بكن ريا قنج نيشا وان بكن هكـى اون وى نكـن گنهـى حميا سطوى وەيه (كرسـتان. سـالا عـولى ٣٠ ذو القعـدة ١٣١٥، ٩ نيـسان ١٣١٤ عدد ١. رێكەوتى ١٨٩٨ ز.)

تێكستێك بەزمانى كوردى نوێ–ديالێكتى كرمانجى نێوەڕاست

له پێش هەموو شتێكدا ئەمەوێ فرقێكى لغوى بينى ئافرەتو ژن بيان بكەم به ظنـى مـن ئـەمڕۆ ئێمـه كـه زووانەكـەمان تێكـو تێكـەڵاوه، لازمـه هەندێ كلمات، كه يەك معنى دەگەيەنێ و... وەيا يەك كلمـەى وا كـه دوو معنى دەگەيەنێو بۆ دوو مفهوم استعمال ئەكرێ بەلاى منەوه ئافرەت بـه تەواوى نسوانو ژنيش بەرامبەر زوجة–عقيلـةى عربييـه. (كۆوارى ديـارى كوردستان ١٩٢٦).

تێكستێك بەزمانى كوردى هاوچەرخ– ديالێكتى كرمانجى ژووروو

هەمى هونەرمەند و تۆرەڤان لهەر چوار قولاچێت دنێ خەباتەكا ژ دلو بزافەكا بێ راوەستان دكەن سـەخمەراتى پـێش ئێخـستنا ولآتو مللـەتێت خو لەوما هەمى مللەتێت جيهانێ نرخەكێ مەزنو بهايەكێ چاك ددەنه ڤـا توخمه كەسا، ئەو كەسێت هەمى شيانو بزاڤێت خو گـوورى ولآتێـت خـو

دکەن ژ بو سەر بلندیا سەرێ مللەتێ خو. (شەڤ رەشـە، هـۆزانێن ڤـەهێل ئامێـدی، کـومکرن‌و بەرهەڤکــرنا: رێکـێش ئامێـدی. دهـۆك ١٩٩٦ لاپـــــەڕە ٤).

تێکستێك بەزمانی کوردی هاوچەرخ (کرمانجی نێوەڕاست)

ئەوڕۆ کـە ٢٨ی مـانگی مارتـە؛ دەقـی تـەواوی ئـەو بانگـەوازەی، کـە بەبۆنـەی جێـژنی نـەورۆزەوە بلاٚوتـان کردبـووەوە گەیـشتە دەسـتم، هەرچەندە بەداخەوە کەمێك درەنگ، بەلاٚم بەخوێندنـەوەی دڵشاد بـووم، چونکە وتەکان بۆنی خۆشی ئاشتبوونەوەو هێوریی‌و ژیرێتی‌و هەوڵدان بـۆ ڕێککەوتنی گشتی‌و یەکخستنی ڕیزەکانی گەلی لێ دەهات. هیوام وایە ئـەو وتانـە بەزوویـەکی زوو، بـە تێکۆشـینی هـەموو لایـەك ببنـە بناخـەی ئاشتییەکی نیشتمانیی وا پتەو، کە بـەهیچ جـۆرە ڕەشـەبایەکی نـاکۆکیی لاوەکی لە جێی خۆی نەبزوێ (د. جەمال نەبەز. نامەی تایبـەتی بـۆ کـاك مەسعوود بارزانی لە ١٩٩٦/٣/٢٨).

تێکستێك بە زمانی کوردی (دیالێکتی لوڕی)

هەبو نەبی، ئەشرەتێکی ئازا و کارامە هەبی، زەوی‌وزار پڕ لە بوسـان‌و مەرزە داشت. کاوڕ بزنەگـەیان تـا ئـەهات زیـا ئـەبوون، کەسـی نەداشـتن دەس کول بی، رووژی لە رووژگار بای سییگە ئـەڵکرد، هـەچ، کـە داشـتن لەناوچوون...(زارە کوردییەکان ١٩٨٧).

تێکستێك به زمانی کوردی (دیالێکتی هەورامانی)

لای ئێمه گەلکەردەی فره باوه، بەتایبەتی جه وەختێوەنه که گەرمەو هەرمانا بۆ، گەرمەو ڕزق‌و ڕۆزی گلێر کەردەیۆ بۆو پا گەرمەو هەر مانکـەر دەیه ماچا مانگەو دوانزه مانگه.... (زاره کوردییەکان ١٩٨٧).

زمانی بلوجی

زمــانی دانیــشتوانی بلوجــستانه، کــه لــه نێــوان دەوڵــەتی ئێــرانو پاکستانو ئەفغانستاندا دابەش کراوەو بـەری ڕۆژاوای بـەر ئێـرانو بـەری ڕۆژهـەڵاتی بـەر پاکـستانو ئەفغانـستان کـەوتووەو هـەروا لـە باشـووری ڕۆژاوای هەرێمی پەنجاب لە هیندستاندا کسەی پـێ دەکرێـت، بلوجییـانی تورکمانستان، کە لـە سـەدەی نۆزدەمـەوە ڕوویـان تـێ کـردووە بـەزمانی بلوجی دەدوێن.

زمانی بلوجی بریتییە لە چەند دیالێکتێك، کە ئەمانەن:

١– دیالێکتی بەری ڕۆژهەڵات.

٢– دیالێکتی ڕاکشانی، کە ئەم شێوەزارانەی گرتووەتە خۆی:

أ– کەلاتی، چەگەنی، غارانی.

ب– ئەفغانی.

ت– سەرهەدی (دیالێکتی مەڕۆ سەر بەم شێوەیە).

پ– پەنج گوری.

٣– سەروانی.

٤– کیچی.

٥– لۆتوونی.

٦– کوەستەل.

یەکەمین دەنگوباسێکی مێژوویی، کە لەسەر بلوجیان باس کرابێت، لە سەدەی دەیەمی زاینی بووە، کە ئەوسا بلوج لە بـاکوری ڕۆژاوای کـەرمان

یـانی لـه نێـوان کـەرمانو فارسـدا، هـەروا لـه بـاکوری ڕۆژاوای ئـەمڕۆی بلوجستاندا ژیاون (pacmopzyeөa 1966).

زمـانی بلـوجی لـه پاکـستان لـه چـاو هەرێمـەکانی دی زێـتر بایـەخی دراوەتیێ، ڕۆژنامەی ڕۆژانەو کۆواری مانگانەشی پیێ دەردەچێت، لـه هـەر سـێ دەوڵـەتی ئێـران و پاکـستان و ئەفغانـستاندا کـه خـاکی بلوجییـانی بەسەردا دابەش کراوه ماوەیەکیان له بەرنامەی ڕادیۆدا بۆ زمـانی بلـوجی داناوه (Elfenbein 1966).

تێکتسێك به زمانی بلوجی:

būt na būt, yak pādišáē būt, yak ĵinikkē dāšt. ē pādišá gušt: « ar kas sēta drōg bgūšīt, man watī ĵinikkā áirā dayīn».

yak garrōkē āt pādišáā gušt ki: «man drōgā bgūšin, ta watī ĵinikkā mnā bday» (*cokoЛoℓa* 1953).

واتای به زمانی کوردی:

هەبوو نەبوو، پاشایەك هەبوو، کچێکی هەبوو، ئەو پاشایە گوتی: "هەر کەسێك سیێ چیرۆکی گاڵتەجاڕی بگێڕێتەوە (بڵێت)، من کچی خۆمی دەدەمیێ".

گەڕۆکێك هات، بەپاشای گوت: "من چیرۆکە گاڵتەجاڕێکان دەگێڕمەوە، هەتا کچی خۆت بەمن بدەیت".

زمانی تالیشی

تالیشی، کە خۆیان بەخۆیان دەڵێن (تولیش) لە باکوری ڕۆژاوای ئێران لـە بـەری ڕۆژاوای زەریـای خـەزەر، هـەروا لـە کۆمـاری ئازەربایجانـدا نیشتەجێن، ژمارەی تالیشییانی ئێـران بـەپێی سـەرژمێری ساڵی ١٠٧٥دا ٨٠ هەزار کەسن و ئەوانەی ئازەربایجانیش ٩٠ هەزار کەس دەبن، تالیشی لە ئاواییی تالیش، فومەن، ئەستارە، لەنگەران، خەلخال، رشتو...دەژین و لە سەردەمی دەوڵەتی سەفەوی و فـەرمانڕەواییی قاجارییانـدا تالیـشی لـە هەوارگـەی خۆیـان دوور خرانـەوەو لـە بیهـشهر، رامـسەر، تـەنگابانو موغاندا دەستبەسەر کـران. تالیـشییانی ئەسـتەری موسـڵمانی شـیعەن و ئەوانەی دەوروبەری ئەردەبیل موسڵمانی سوننەن (عەلی عبدلی ١٣٦٩).

ئەحمـەد کـسروی لـەو باوەڕەدایـە، کـەوا تالیـشی هـەر کادوسـی (کادوشـی)یـانی کـۆن بـن (ئەحمـەد کسروی ٢٥٣٦). هـەروا لـە هەنـدێك سەرچاوەدا دانیشتوانی ئەو هەرێمـەیان بـەکوردی تـالیش لـە قەڵـەم داوە (حوسێن حوزنی موکریانی ١٩٤٥).

کەمبوونەوەی بـەکارهێنانی زمـانی تالیـشی لـە سـەدەی دوازدەمـەوە دەستی پێ کرا، کە هۆزانی هێرشبەر و داگیرکەری تورك زمان روویـان لـە خاکیان کرد و ئێستەش زمانی تورکی بەترسناکترین کارەسـات بـۆ تـاتی، تالیشیو گیلیو مازندەرانیو کوردیش دەژمێردرێت، چونکە ئەم زمانە لـە بڵاوبوونەوەدا هـەر بەردەوامـە، بـۆ وێنـە تـا سـاڵانێکی نێزیـك عەنبـەران، ئەستارە، هەشتپەر تالیش زمان بوون، ئێستە گشتیان بـەزمانی ئـازەری

دەدوێنو هێندێك ئـاوایی دیـش کـە کەوتوونەتـە نێـوان ئـەم شـارانەی لـە ژووروودا نێوم بردن بەهەردوو زمانی تالیشیو ئازەری کسە دەکەن.

تێکستێك بە زمانی تالیشی:

" من چەمەنوم مەریەمە، من دار و باخ بەدونیا ئومایمە، بەخاتری ئەم جـەما ڤەلایـەت نواشـونا داری بـاخ، داری بـاخ دار و درەخـت زیـاد داریٚ، شاری فومەن رەشتینە نێزکە" *

تێبینی/ ئەو تێکستەی ژووروم بەرێنووسی کوردی نووسیوەتەوە.

واتای بەزمانی کوردی:

"من نێوم (مەریەم)ە، لە داری باخ هاتوومەتە دنیا، لەبەرئـەوەی ئـەو گوندە پڕە لە دار و باخ بۆیـە ئـەم نێوەیـان لـیٚ نـاوە، شـاری فومـەن لـە شاری رشت نێزیکە".

* ئەم تێکستەی ژووروم لە ١٩٩١/٦/٥دا لە ئێراندا لەسەر زاری مریەم ئەکبەر تالیشی وەرگرتووە.

زمانی گیلی (گیلەکی)

بتلیمۆسی یۆنانی وای بۆ چووە، کە گیلی تیرەیەکی ماد بوون، پلوتارخیش بەکادوسی نێوی بردوون، کسرەویش لە(شەهریاران گمنام)دا دەڵێت:" خێڵی گیلیو خێڵی دیلەم لە وڵاتی کادوسیاندا بوون، ئەوەی یەکەمیان لە بیەپسو لە سەردەمی موسڵمانێتیدا بەدەیلەم نێویان هاتووە".

دەیلەمییەکان لە کۆندا لە بەرزاییی خوارووی زەریای خەزەردا ژیاونو هەرێمەکەیان گەیشتووەتە چیای ئەلبورز لە باشووردا، هەتا تەبەرستان، بەلام لەگەڵ کۆچکردنی هۆزانی دەیلەمی بۆ بەری ڕۆژاوا ئەو نێوە جوگرافییەیان فراوانتر بووە، مینۆرسکی لە کاتی خۆیدا وای بۆ چووە، کەوا کوردی زازا کە لە باکوری دیاربەکر تا پالوو و دەرسیم دەژین، بەخۆیان دەڵێن دیملی، ئەو کوردانەی بەشێوەزاری زازا دەدوێن ئێستەش خۆیان بەخۆیان دەڵێن دیملی، ئەوەی زانراوە بەرمەکییەکان بۆ هۆزی دونبلی دەگەڕێنەوە ژمارەی دانیشتوانی گەیلان بەپێی سەرژمێری ساڵی ١٩٦٥، ١٧٥٥٣٦٩ کەس بوون (ئەحمەد مەرعەشی ١٩٨٣، د. جەمال رەشید، ئەحمەد کسروی ٢٥٣٦).

چوارخشتەکییەك بەزمانی گیلی:

کوچی کورە من تی نامرە ندانم
تی نامرە من ندانم ترە دخانم
کوچی کورە من نامرە بیمیرم
کە بختر از تو یار گیفتن نتانم
(عەلی عبدلی ١٣٦٨)

واتای بەزمانی کوردی:

کچە چـــکۆڵە ! نێوت نازانـــم
نێوت نازانم، هـەتا بانگت بکەم
کچە چکۆڵـــە لـــــەنێوت بمرم
کەس لە تۆ چێتر ناگرم بەیارم

زمانی مازندەرانی

کــسەپێکەران بــەزمانی مازنــدەران لــە بــەری ڕۆژهــەڵاتی گــەیلانو باشووری زەریای کەزویندا نیشتەجێبوون.

چوارخشتەکییەك بەزمانی مازندەرانی:

کیجارە بدیمە نیشت بیە کالە
انار بخردە بودیم ببیە لالە
شما بورین بوین نینا ببارە
عروسی هاگنین هادین امارە

(علی عبدلی ١٣٦٨)

واتای بەزمانی کوردی:

کچێکـــــم دیت لەســـەر ئـــــەرد دانیشتبـوو
هەناری خواردبوو رووخساری وەك لالە بوو
ئێــــوە برۆن بــــە باوك و دایکتان بڵێـــن
بتکەن بە بووك، ئەوجا تـۆ بدەن بە مـــــن

زمانی ئورمووری

خەڵکێکی کەم بەزمانی ئورمووری دەدوێن، کە لە رووی شوێنەوە بەشێکیان دەکەونە ئەفغانستان لە دۆڵی لۆگارا (نێوچەی بەراکی–راجان، بەراکی–بەراك لە باشووری کابوولدا) و بەشەکەی دی بەر پاکستان کەوتووە، لە نێوچەی کانی گورا (وەزیرستان– لە باکوری رۆژاوای دەری سمایل خان).

باسی ئۆرمووری بۆ یەکەمین جار لە سەرەتای سەدەی شازدەمدا لە نێو بیرەوەرییەکانی بابووردا هاتووە، کە لە کابوول و دەوروبەریدا ئەم زمانەی بەرگوێ کەوتووە، وا دیارە لە سەدەی نۆزدەمدا زمانی ئورمووری زێتر بەکار هاتووە لە چاو ئەم ساڵانەدا، چونکە ئەو نێوچانەی بەزمانی ئۆرمووری کسەیان دەکرد، ئەمڕۆ زۆربەیان چ بەزمانی تاجیکی چ بەزمانی ئەفغانی دەدوێنو هیچ نووسینێك بەزمانی ئۆرمووری نییە (Оранский 1979).

زمانی پاراجی

ئەم زمانە لە هێندێك دوورگەی جودا جودا و لە نێو خاكی تاجیكستان و ئەفغانستان (پشتۆ) و هیندستاندا خەڵكێكی كەم پێی دەدوێن، بەپێی ئەو زانیاریانەی، كە لە لایەن زانای ڕووس M.C.Ahдреев تۆمار كراوە، ئەم زمانە لە ساڵانی سەدەی بیستەمدا لە گوندی كورۆپ، كە كەوتووەتە دۆڵی ڕووباری پیانج شیر لە باكوری كابولدا كسەی پێ كراوە، هەروا لە هێندێك گوندی دەوروبەری دۆڵی ڕووباری شوتولو دیسانەوە لە نیجار، كە لە بەری باكوری ڕۆژهەلاّتی كابوولە پێی دواون. هیچ نووسینێك بەزمانی پاراجی نییە (Оранский 1988).

کۆمەڵە دیالێکتی نێوەڕاستی ئێران

لە ژێر ئەم سەرنێوەدا کۆمەڵێك دیالێکتی ئێرانی (نەك فارسی) کۆ دەبنەوە، کە کەوتوونەتە ناوچە گرداوییەکانی ئێران.

هێژ بەتەواوی لەم کۆمەڵە دیالێکتانە نەکۆڵدراوەتەوە، بۆیە پێوەندی نێوانیشیان ئەوەندە ئاشکرا نییە. هەموو ئەم دیالێکتانەی کە بەر ئەم کۆمەڵەیە دەکەون هەر تەنێ کسەیان پێ دەکرێت. باوەکو لەم ناوچەیەدا کۆمەڵێك زمان هەن، کە لە ڕووی شوێنەوە نێزیکن بەڵام لە ڕووی زمانەوە زۆر لێك دوورن، بۆیە کۆکردنەوەی ئەم دیالێکتانە لە ژێر یەك نێودا، ئەوەندە لە ڕووی خزمایەتی زمانەوە نییە، ئەوەندەی لە ڕووی جوگرافییەوەیە. کۆمەڵە دیالێکتەکان ئەمانەی ژێروون:

١- دیالێکتی نێوچەی شاری کاشان

کۆمەڵێك دانیشتوانی چەند دێیەك پێی دەدوێن، کە لە رووی شوێنەوە کەوتوونەتە نێوان شاری کاشان لە باکور، شاری ئەسفەهان لە باشوور، گولپایگانی لە ڕۆژاوا و ئەردیستان لە ڕۆژهەڵات.

٢- دیالێکتی ناوچەی ئەسفەهان

کسەپێکەرانی ئەم دیالێکتە لە ڕووی هەرێمەوە کەوتوونەتە باشووری دیالێکتی پێشوو، کە گوندی سێگە لە نێوانیاندا نێودارەو لە بەری ڕۆژاوای ئەسفەهانە، هەروا گیاز و گیازفەرون نێزیکینە.

٣- دیالێکتی یەزدی وەیا گاوری

نێوەڕاستی هەرێمی فارسی ئێران بەم دیالێکتە دەدوێن، هێندێك جار بەنێوی (دەری) نێوی دەبەن.

٤- دیالێکتی نایینی

شوێنی کسەپێکەرانی ئەم دیالێکتە لە بەری رۆژهەڵاتی ئەسفەهانو باکوری ڕۆژاوای یەزدییە. ئەم دیالێکتە نێزیکایەتی زمانەوانی لەگەڵ شێوە دیالێکتی ئەناریکدا هەیە، کە کەوتووەتە بەری ژوورووی ڕۆژهەڵاتی نایینی.

٥- دیالێکتی ناتانزی

کسەپێکەرانی ئەم دیالێکتە کەوتوونەتە بەری رۆژهەڵاتی شاری کاشان-ئەسفەهان لای دەشتی کافر، ئەم دیالێکتە نێزیکایەتی لەگەڵ دیالێکتەکانی ناوچەی فەریزەند و یاراندا هەیە.

٦- دیالێکتی خووری

لە بەشی ژێرووی دەشتی کافر لە گوندی خووری و میهرجاندا کسەی پێدەکرێت.

٧- دیالێکتەکانی باکوری تاران

لە هەرێمی رودبار "لە نێوان کەزوین و رەشت" تالەقانیو قەزوین، لە بەری ڕۆژهەڵاتیشدا بەلای سیمناندا کۆمەڵێك دیالێکت هەن، کە ئێستە بوونەتە بەشێك لە تاران، هەروا گوزەر خون لە باکوری ڕۆژهەڵاتی قەزویندا (Оранский 1988).

زمانی ئۆستینی

زمانی ئۆستینی زمانی نەتەوەیی، وێژەییی ئۆستینییانە، نێزیکەی نیو ملیۆن کەس کسەی پێ دەکەنو هەوارگەیان لە نێوەڕاستی بڕبڕەی چیای کەفکازە، کە کەوتووەتە نێوان گورجستانو ڕووسیا.

زمانی ئۆستینی بەردەوامبووی زمانی کۆنی سەکەسە، کە لە سەردەمی نێوەڕاستدا بەنێوی ئالان نێویان براوە.

لە سەردەمی هاوچەرخدا زمانی ئۆستینی دوو دیالێکتی گرتووەتە خۆی:

١- ئیرۆنی (ڕۆژهەلاتی) کە بەشی هەرە زۆری ئۆستینییان پێی دەدوێنو بووەتە زمانی وێژەییو ئەم دیالێکتەش چەند بەشە دیالێکتێک دەگرێتە خۆی.

٢- دیگووری (ڕۆژاوایی).

دەستنووسی وێژەیی بەزمانی ئۆستینی لە کۆتاییی سەدەی هەژدەمەوە هەیە، هەستیاری میللی (کۆستا خیتاگۆرۆڤ ١٨٥٩-١٩٠٦) بەدامەزرێنەری زمانی وێژەیی دادەنرێت. لە نووسینی زمانی ئۆستینیدا هەتا ئێستە سێ جۆرە ئەلفوبێ پێڕەو کراوە: لاتینی، گورجیو ڕووسی، بەلأم ئەلفوبێی ڕووسی لەوانی دی باوترە (Aδαeв 1964).

تێکستێک بەزمانی ئۆستینی – دیالێکتی ئیرۆنی:

Tajmurazmæ æmbisæxsæv baзyrd i:

- Komy sær særʒyn sag xizy, æmæ jæ kæsgon ældary avd fyrty sæ sawlox bæxtæj afæʒæj afæʒmæ sūrync, æmæ jæ Æfsati ūdonæn næ dæddy, fælæ jæ dæwæn dæddy.

Tajmuraz sæwmæ raʒy afardæg ī tar saw qædmæ. Fæxattī æmæ c῾īw tæxæg dær næ fedta.

- Acy fyn myn cy wydī wædæ, zæğgæ, æmæ komy særmæ baftyd. Um yl særʒyn sag ærbalyğdī, æmæ jæ fexsta, æmæ sag ærxawdī. (Aσaeв 1959).

واتای بەزمانی کوردی:

لە نیوەشەودا (تەیموران)یان بانگ کـرد، لـە ژووررووی دۆڵـدا ئاسـکێکی دوو شاخە هـەبوو، کـە حـەوت کـوڕی مـیر (کابـاردین) بەسـواری ئەسـپی خۆیان بەدوایدا دەگەڕان، تەیموراز سەر لە بەیانی زوو بەنێو دارسـتانێکی تاریکدا بەڕێکەوت، هەر ڕۆیشت، هەتا باڵندەیەکی فڕیویشی نەدیت، خۆی لەبەر خۆی گـوتی: "ئـەوە چ خـەونێك بـوو"؟ ڕۆیـشت تـا گەیـشتە سـەر دۆڵێك لەوێدا بەتەنیشتیدا ئاسکێك تیَ پەڕیو تـەیموراز نیـشانی تێگـرتو ئاسکە کەوت.....

زمانی یاگنوبی

دانیشتوانی دۆڵی یاگنوب، کیشلاخ، خارانگوندارا، کورتەپە، وارزوبو...کە کەوتوونەتە تاجیکسکتان، بەزمانی یاگنوبی دەدوێن، نێزیکەی ٢٠٠٠–٢٥٠٠ کەس بەم زمانە کسە دەکەن. هیچ نووسینێك بەم زمانە نییەو ئەگەرچی بەبەردەوامبووی یەکسەری زمانی سوغدی دەژمێردرێت، کە لە کۆندا لە دۆڵی درەفشاندا دەژیانو بەرە بەرە کەمبوونەوە و لە نێو زمانی تاجیکیدا توانەوەو هەر لە نێو دۆڵی یاگنوبدا کسەکەرانی ماونەتەوە. Хромов 1972, Оранский 1988.

تێکستێك بەزمانی یاگنوبی:

Nasridîn i xud ci bozar xus tanga(y)i axirîn. Kaxik woxurd-s(// ts) avî, c – awi apursost, xud cof pul axirîi?

Nasridîn i-pi-s jawob atifar, dû(y)i-pi-s jawob atifar, tirayi-pi-s jawob atifar.... (Sokolova 1953).

واتای بەزمانی کوردی:

" ناسرەدین لە بازاڕدا کڵاوێکی بەشەش تانگ کڕی. هەر کەسێك کە دەیدیت لێی دەپرسی ئەو کڵاوەی بەچەند کڕیوە؟ ناسرەدین وەڵامی یەکەمی دایەوە، وەڵامی دووەمی دایەوە، وەڵامی سێیەمی دایەوە...

زمانی ئەفغانی

زمانی ئەفغانی– پەشتۆ (پشتۆ) زمانی میری دەوڵەتی ئەفغانستانە، ئەگەرچی ئەفغانییان لە ئەفغانستاندا نیوەی ژمارەی دانیشتوانێتی کە لە نێوان ٦–٧ ملیۆن کەسنو نیوەشیان چ لەبەر شەڕی چواردە ساڵەی ڕابردوویان و چ لەبەر شەڕی براکوژی نێوان خۆیان پەنابەری دەوڵەتانی دراوسێیانن، لە پاڵ ئەمانیشدا هەر ئەم گەلانەش لە ئەفغانستاندا دەژین: تاجیک ٣–٤ ملیۆن، هەزارە ١–٢ملیۆن، تورکمان ٤٥٠ هەزار کەس، نورستان ١٢٠ هەزار کەس، بلوج ١٠٠ هەزار کەس.

زمانی پشتۆ لە بەری ڕۆژاوای پاکستان هەروا لە هێندێك هەرێمی بلوجستانو کەشمیر و ئێرانیشدا کسەی پێ دەکرێت. زمانی پشتۆ دابەشدەکرێتە سەر دوو دیالێکت:

یەکەمیان ڕۆژاوایی: وەیا دیالێکتەکانی باشووری ڕۆژاوایی، کە لە هەمووان باوترو بلاّوتری بەشە دیالێکتی کەندەهارییە.

دووەمیان ڕۆژهەلاّتی: وەیا دیالێکتەکانی ژووروی ڕۆژهەلاّتی، کە لە هەمووان باوتر و بلاّوتر دیالێکتی شاوەرییە.

جیاوازی ئەم دوو بەشە بەشێوەیەکی سەرەکی دوو دەنگی (ش) و (ژ)یە، کە لە ڕۆژاوادا هەیە و بەرامبەرەکەی لە دیالێکتەکانی ڕۆژهەلاّتدا (خ) و (گ)یە، هەر لەسەر ئەم بنج و بنەوانە دیالێکتەکانی ڕۆژاوا نێوی (پشتۆ–پەشتۆ) و هی ڕۆژهەلاّتیش (پەختۆ)یە.

کـۆنترین دەستنووسـی ڕاسـتەقینەی زمـانی ئـەفغانی بـۆ سـەدەی پازدەمو شازدەمی زاینی دەگەڕێتـەوە، کـە بـەهۆنراوە ڕووداوانـی مێـژوو دەگێڕێتەوە، شێخ مـالی ڕووداوی ئیمارەتیـان لـە نێـوان (١٤١٣–١٤٢٤)دا تۆمـار کـردووە Dvorynkov 1961, 1963, Dyakonov 1960, 1988.

لە سـالآنی سـی ئـەم سـەدەیەدا زمـانی ئـەفغانی بـوو بـەزمانی مـیری ئەفغانستان، کە تا ئەوسا هەر بـەزمانی فارسـی کاروبـاری مـیری بـەڕێوە دەبرا The New Encyclopaeda Britannica V.1, 1986.

زمانی ئەفغانی لە ڕووی ڕێزمانەوە جیـاوازی لەگـەڵ زمانـانی فارسـیو تاجیکیدا هەیە، هێز لەو دوو زمانەدا دەکەوێتە سـەر دوا بڕگـە، بـەلآم لـە زمـانی ئەفغانیـدا وەك دیـالێکتی پـشتۆ شـوێنی هێـز دەگۆڕێـت، ئـەم گۆڕانەش دەورێکی گرینگ لە ڕێزمانـدا دەگێڕێت، هـەروا ڕەسـەنی نێـر و مێو دۆخی تیانو ڕاستەوخۆ لە زمانی پشتۆدا دەورێکی بالآیان هەیە. لـە گەردانکردنی کـاری تێپـەڕی دەمکـاتی ڕابـردوودا بکـەر لـە دۆخـی تیـانو بەرکاریش لە دۆخی ڕاستەوخۆدا دەبێت.

تێکستێك بەزمانی ئەفغانی (پشتۆ):

"من در هولنـد زنـدگی میکـنم، زەدوی کونجیـان لـرم، زەپـە هولنـدی کورسکی ژ بی زەدکوم. هولندی ژ بە دیر سخت دی". *

واتای بەزمانی کوردی:

" من لە هۆڵەندە دەژیم، دوو منـداڵم هەیـە. کۆرسـی زمـانی هۆڵەنـدی دەخوێنم (وەردەگرم)، زمانی هۆڵەندی زمانێکی سەختە".

* ئەم چەند رستەی ژووروم لە زاری خاتوو (شاهجان حەبیبوڵڵا حەبیبی) کە خەڵکی کەندەهارە لە ١٩٩٣/١٢/٢٢ لە شارۆچکەی Lemmer لە هۆڵەندەدا وەرگرت.

زمانی مونجانیو دیالێكتی ئییدگ

دانیـشتووانی مونجـان، كـه كەوتووەتـه بـەری باشـووری ڕۆژهـەڵاتی بادەخشانی ئەفغانی له چەپی زێی پیانجا (ئەمو)داری بـەزمانی مونجـانی دەدوێن.

دیــالێكتی ئییــدگ نێزیكایــەتی لەگــەڵ زمــانی مونجانــدا هەیــەو كسەپێكەرانی نیشتەجێی دۆڵی ڕووباری (لۆتكۆخ)ن، ئەو لكـەی بـەكونارا نێو دراوە.

مونجانی له پاڵ زمانی خۆیاندا بـەزمانی فارسـی–تـاجیكیش دەدوێـن Оранский 1988, Griwuberg 1972.

زمانانی پامیری

دانیشتوانی بەری ڕۆژاوای کێوی پامیر بەزمانانی پامیری دەدوێـن، کـە کەوتووەتە تاجیکستانو شاری خوروك مەڵبەندی هەرێمەکەیانە، هەروا لە ئەفغانستانو باکوری ڕۆژاوای چین، ژمارەی کسەپێکەرانی نێزیکـەی ١٤٠ کەس دەبنو ئەو زمانانەی بەر ئەم گرووپـە کـەوتوون ئەمانـەن: شـوگنان (رووشان)، یازگولی، ئیشکاشی، ڤاخانی.

جیاوازی نێوان ئەو زمانانەی پامیری بەڕادەیەکە لەیەك ناگەنو لە نێـو خۆشیاندا دابەش بوونەتە سەر چەند دیالێکتێك.

زمانی شوگنان -رووشان

زمانی شوگنان‌و ئەو دیالێکتانەی سەر بەئەون (دیالێکتی بەرتەنگ، خوفی، ئورشور و سەری کۆڵ) لە گوندی باجو و دەوروبەریدا پێی دەدوێن.

لە زمانی شوگناندا حەوت فۆنیمی بزوێنی درێژ و سێ فۆنیمی بزوێنی کورت هەیە، فۆنیمەکانی زمانی رووشانی شەش فۆنیمی درێژ و چواری کورتن، بەڵام فۆنیمەکانی دیالێکتی خوفی، کە زۆر لە فۆنیمەکانی زمانی رووشاندا نێزیکە، هەر تەنێ جیاوازییەکی لەگەڵیدا هەبێت، لە هەبوونی فۆنیمێکی کورتە، کە نیشانەی (æ) بۆ دانراوە، بۆیە ژمارەی فۆنیمەکانی یازدە فۆنیمن (Кубанов, 1976, Соколова 1953).

فۆنیمی (ی) شوگنانی لە رووشان‌و خوفیدا بەفۆنیمی (و) دەگۆڕێت، کە ئەم وێنەیە یەکێکە لە جیاوازییەکانی نێوانیان، هەروەکو لەم وشانەی ژێرەوەدا بەرچاو دەکەوێت:

شوگنان	رووشان‌و خوفی	
خیر	خور	خۆر، رۆژ
چید	چور	خانوو، خانی
کیل	کول	سەر، کەللە
زید	زود	کوشتی
جیغ	جوخ	تاڵ

لە دیالێکتی بەرتەنگدا نۆ فۆنیمی بزوێنی کورت‌و درێژ هەیە، کە لە هێندێکیاندا جیاوازی لەگەڵ شوگنان‌و رووشانیشدا هەیە .Карамхудоев 1973, 1978 Соколова 1953

تێکستێك بەزمانی شوگنان:

vuδ ǰ na vuδ ǰ, aráy vrṓd-en vaδ ǰ.
vᵘδǰ na‿vúδǰ | aráị vrṓdẹn vaδǰ
δiũn vrṓd-en as yi nān,
δẹ́yū‿n vrɔ́dẹn ˈ as‿yḗ nān |
yīw as yi nān.
yīw ˈ as‿yḗ nān

هەمان تێکست بەدیالێکتی بەرتەنگ

vud na vud, aráy virōdā́r-an vad.
vᵘd na‿vúd | aráy vⁱrōdā́ran vad
δaw virōdā́r-an ˈ az yi nān,
δaw vⁱrōdā́ran ˈ az‿yẹ́ nān
yīw az yi nān.
yīw ˈ az‿yẹ́ nān

هەمان تێکست بەزمانی رووشان

viǰ na viǰ, aráy virṓd-an viǰ.
veǰ na‿véǰ | aráị vⁱrṓdan veǰ
δaw virṓd az yi mṓd-an vid,
δaw vⁱrṓd ˈ az‿yẹ́ mṓdan ved
yi virṓd az yi mṓd-andi vid.
ye vⁱrṓd ˈ az‿yé mṓdandẹ ved

واتای تێکستەکان بەزمانی کوردی:

هەبوو نەبوو، سێ برا هەبوون، دوو برا لە یەك دایك بوون، ئەوی دی لە دایکێکی دی بوو.

زمانی یازگولی

ژمارەی کسەکەران بەم زمانە نێزیکەی دوو هەزار کەس دەبن، لە دۆڵی رووباری یازگولیدا دەژین، ئەگەرچی ژمارەی کسەپێکەرانی کەمن، بەڵام لە ڕووی تایبەتێتی زمانەوانییەوە زمانەکەیان پارێزراوە، چونکە هەتا نیوەی ئەم سەدەیەش رێگەی هاتوچۆکردن بەئۆتۆمبیل بۆ پامیر نەکرابووەوە.

تێکستێك بەزمانی یازگولی:

Vad yon a vad, wů počó vad. Wáy-me wů δoγd, wů vəréd vad. Xûd-xo ki šod (y)I wů je, ma xi jayán-ay xi δoγd Ḱeg. way̱ vəréd-xo qārmad (Соколова, 1967).

واتای بەزمانی کوردی:

"هەبوو، یا نەبوو، پاشایەك هەبوو، (پاشا) کچێك و برایەکی هەبوو، کە خۆی بۆ جێگەیەك دەچوو، کچەکەی لە شوێن ئەودا دەمایەوە، براکەی لەبەری گران بوو (پێی ناخۆش بوو)".

زمانی ئیشکاشی

له هەرێمی ئیشکاشیدا کسەی پێ دەکرێت. ژمارەی کسەپێکەرانی نێزیکەی ٢ هەزار کەسن. ئەم زمانە دابەش دەبێتە سەر ٣ دیالێکت:

١– ئیشکاشی. ٢– زیباکی. ٣– سەنگیچی.

زمانی ئیشکاشی له نێو زمانی تاجیکیدا تواوەتەوەو هەر له نێوماڵەوە پێی دەدوێنو له دەرەوە پێی نادوێن (Соколова 1953).

تێکستێك بەزمانی ئیشکاشی:

vьd ůk t(ь)rosnók. i-no dь kuč vьd. agar aw cь xón-ьs tar var nьšt, xi kučьn mьs xi-gůl zůγd, cь-rúi-za fay trosnók vьd. i kučьn sof cь wán-on bezór šьd, awónd-on bьxóst-za cь xe mol xalós šьón.

واتای بەزمانی کوردی:

ترسنۆکێك هەبوو، دوو ژنی هەبوو، ئەگەر لە ماڵەوە دەرچووبا، هەردوو ژنی لەگەڵ خۆی دەبرد، چونکە زۆر ترسنۆك بوو، ژنانی لێی بێزاربوون و ویستیان له مێردیان ڕزگاریان بێت.

زمانی ڤاخانی

ژمارەی ئەو کەسانەی بەم زمانە دەدوێن نێزیکەی ٦–٧ هەزار کەس دەبن، لە ناوچەی ئێشکاشیدا نیشتەجێبوون. بابەتی نووسراو بەزمانی ڤاخانی بەچاپکراوی هەیە، نووسین بەم زمانە تا کۆتاییی سەدەی ڕابردوو هەبوو (Пахална 1975).

تێکستێك بەزمانی ڤاخانی:

tu nə tu, i δay tu. ya δáy-ən tu bu pətr. ya iw pətr tu šəkorí, ya iw tu šыbыn. ya šəkorí pətr pak rыwór šəkor cart, jənwári dəyt-ət, wыzыmd xы xúnər, də xы tátən-ət dы xы vrыtən yáwən.

واتای بەزمانی کوردی:

"هەبوو، نەبوو، پیاوێك هەبوو، ئەو پیاوە دوو کوڕی هەبوو، یەك لەو کوڕانەی ڕاوچی بوو، ئەوی دی شوان بوو، کوڕە ڕاوچییەکەی هەموو ڕۆژێك ڕاوی دەکرد و نێچیری (کوژراوی) دەهێناماڵەوەو لەگەڵ باوكو براکەی دەیخوارد".

مێژووی پۆلکردنی دیالێکتۆلۆژی زمانانی ئێرانی سەردەمی نوێ

مێـژووی پـۆلکردنی دیـالێکتۆلۆژی زمانـانی ئێرانـی سـەردەمی نـوێ، لەسـەر بنکـەی لێـك جودابوونـەوەی بەنـدە، کـە گـرینگترین پێوانـەی گەردانکردنی بۆ جیاوازی کۆنی نێوان دیالێکتەکانی ئێرانـی دەگەڕێتـەوە. ئـەم جیاوازییـەش هـەر لـە سـەردەمی زمانـانی کـۆنی ئێرانیـدا سـەری هەڵداوە، ئەویش لە ئـەنجامی لێـك جودابوونـەوەی دیالێکتـەکانی ڕۆژاوای ئێران لە دیالێکتەکانی ڕۆژهەڵاتی، کـە زمانـانی ئێرانـی سـەردەمی نـوێش هەر لەسەر ئەم جودابوونەوەیەدا بەردەوامەو بـەم پێیـە دابـەش کراوەتـە سەر دوو گرووپ:

یەکەم: زمانانی ئێرانی ڕۆژاوا.

دووەم: زمانانی ئێرانی ڕۆژهەڵات.

ئـەم دوو بەشـە بەبـەردەوامبووی دیالێکتـەکانی کـۆنی ئێرانـی بـەری ڕۆژاوا و بـــەری ڕۆژهـــەڵاتی دادەنـــرێن. لێـــرەدا پێویـــستە ئـــەوە ڕوون بکرێتەوە، کەوا هێندێك لەو زمانە ئێرانییانەی ئەمڕۆ لـە ڕووی شـوێنەوە، هـــەر ئـــەو شـــوێنە کۆنـــە ناگرنـــەوە، کـــە لـــە ســـەردەمی کۆنـــدا پێـــوەی بەسترابوونەوە، وەك زمانی ئۆسـتینی، کـە لـەم سـەردەمەی ئـەمڕۆدا لـە بەری باکوری ڕۆژاوای زمانانی دی ئێرانیدا بـڵاو بووەتـەوە، کـە خـۆی بـۆ گرووپی زمانـانی ئێرانـی ڕۆژهـەڵات دەگەڕێتـەوە، چـونکە بـەردەوامبووی زمانی سەکەسەو سەر بەزمانانی ئێرانی ڕۆژهەڵاتە، هەروا زمـانی تـاجیکی

ئەمڕۆ، کە لە بەری باکوری ڕۆژهـەڵاتی زمانـانی ئێرانیـدا بـڵاو بووەتـەوە، خۆی لە بنەڕەتدا بەردەوامبووی زمانانی ئێرانی بەری باشووری ڕۆژاوایە.

ئەم دوو گرووپەی، کە زمانانی ئێرانی دابەش کراوەتە سەر، خۆشی لە نێـو خۆیـدا چـەند زمـان و دیالێکتێـک دەگرێتـەوەو ئـەم دوو گرووپـەش دابەش دەکرێنە سەر دوو کۆمەڵە زمانانی ئێرانی:

یەکەم– زمانانی ئێرانی ڕۆژاوا:

١– زمانانی ئێرانی باکوری ڕۆژاوا.

٢– زمانانی ئێرانی باشووری ڕۆژاوا.

دووەم– زمانانی ئێرانی ڕۆژهەڵات

١– زمانانی ئێرانی باکوری ڕۆژهەڵات.

٢– زمانانی ئێرانی باشووری ڕۆژهەڵات.

زمانانی ئێرانی ڕۆژاوا

١- زمانانی ئێرانی باکوری ڕۆژاوا

ئەو کۆمەڵە زمانانە بۆ ئەو دیالێکتە کۆنانەی ئێرانی دەگەڕێنەوە، کە لە لایەن ماد و پورثدا کسەیان پیّ کراوە و خاکەکەیان کەوتووەتە بەری باکورو باکوری ڕۆژاوای بەرزاییەکانی ئێران، لەو زمانە هاوچەرخانەی کە بۆ ئەم کۆمەڵە دەگەڕێنەوە:

١- زمانی کوردی.

٢- زمانی بلوجی.

٣- زمانی تالیشی.

٤- زمانی گیلەکیو مازندەرانی.

٥- کۆمەڵە دیالێکتی نێوەڕاستی ئێران.

٦- زمانی ئەرمووری.

٧- زمانی پاراچی.

٢- زمانانی ئێرانی باشووری ڕۆژاوا

زمانانی ئێرانی ئەم دوو کۆمەڵە بۆ زمانانی کۆنی باشووری ڕۆژاوا دەگەڕێنەوە، کە کەوتبوونە بەری باشووری ڕۆژاوای بەرزاییەکانی ئێران (هەرێمی پارسوا) زمانانی فارسیو تاجیکی بەدوو لکی ئەم زمانە کۆنانە دادەنرێن، ئەگەرچی لەبەر ڕۆشنایی ئەو بەرهەمە کلاسیکییانەی، کە بۆ

سەدەی نۆیەم تا شازدەمی زاینی دەگەڕێنەوە، ئەوە روون بووەتەوە، کەوا زمانی تاجیکی بەردەوامبووی زمانی فارسی نێوەڕاستە، هەروا زمانی تاتیو زۆربەی هەرە زۆری بەشە دیالێکتەکانی فارسیو دیالێکتی کومزارە بۆ ئەم بەشە دەگەڕێنەوە.

پێوەندی دیالێکتۆلۆژی لە نێوان زمانانی ئێرانی باکوری ڕۆژاوا و باشووری ڕۆژاوادا

جیاوازی فۆنۆتیکی لە نێو زمانانی کۆنی ئێرانیدا هەردوو بەری باکور و باشووری ڕۆژاوایدا لە نێو زمانانی ئەم دوو گرووپەدا لە سەردەمی هاوچەرخیشدا هەر بەردەوامە، وەك دوو دەنگی (z)ێی باکوری ڕۆژاوا بەرامبەرەکەی (d)ێی باشووری ڕۆژاوایە، لەگەڵ زمانانی کۆندا (z)ێی زمانی ئاوێستا، (d)ێی فارسی کۆن، (δ)ێی پورثیو (d)ێی فارسی نێوەڕاست بەراوردی بکە.

(zan)ی ئاوێستا، (dan)ی فارسی کۆنو فارسی نێوەڕاست، کە ڕەگی کاری (زانین)ن و لە زمانی ئەمڕۆشدا ئەم جیاوازییە هەر بەردەوامە

(زانین) لە کۆمەڵە زمانانی باکوری ڕۆژاوادا:

کوردی– zanîn، تالیشی– zene (زانین)، بلوجی– zäntum (زانیم)، سیمنانی– zonun (دەزانم).

(دانستن) لە کۆمەڵە زمانانی باکوری ڕۆژاوادا:

فارسی– dånistän (زانین)، تاجیکی– donistan (زانین)، تاتی– dunustan (زانین).

(زاوا) لە کۆمەڵە زمانانی باکوری ڕۆژاوا:

کوردی– zawa/zava، تالیشی– zoma، بلوجی– zämät، گیلەکی– zamo.

(داماد) له کۆمەڵە زمانانی باشووری رۆژاوادا:

فارسی– dåmåd، تاجیکی– domod، تاتی– dumber.

هــەروا جیــاوازی لــە دەنگــی (Z)یٚ و (Z)یٚــدا هەیــە، کــە دیــسانەوە بەردەوامبووی سەرهەڵدانی جیاوازی کۆنە.

(ژن) له کۆمەڵە زمانانی باکوری ڕۆژاوا:

کــوردی– zin، تالیــشی– zen، سەنگەســەری– zekäin ،zen, لاسگەردی– ziki zäki,..

(زن) له کۆمەڵە زمانانی باشووری ڕۆژاوا:

فارسی– zän، تاجیکی– zan، تاتی– zan، کومزاره– zank.

زمانانی ئێرانی ڕۆژهەلآت

ئەو کۆمەڵە زمانە بەزمانانی پەرەسەندووی ئەو زمانە ڕۆژهەلآتییانەی ئێران دادەنرێت، کە هەر لە دێرزەمانەوە لە بەری ڕۆژهەلآتی دەشتی کافر، لە نێو خاکی ئاسیای نێوەڕاست و ئەفغانستانی ئەمڕۆدا بلآو بووبوونەوە. دیالێکتی هۆزانی سەکەس بۆ ئەم کۆمەڵە زمانانە دەگەڕێنەوە، ئەم کۆمەڵە زمانەش دابەش دەکرێتە سەر دوو بەش:

١- زمانانی ئێرانی باکوری ڕۆژهەلآت:

زمانی ئۆستینی بەر ئەو کۆمەڵەیە دەکەوێت، کە بەردەوامبووی دیالێکتەکانی سەکەسە، زمانی یاگنووبی، کە پەرەسەندووی زمانی سوگدییە سەر بەم کۆمەڵە زمانەیە، هەروا زمانی خەوارزمی، کە تا سەدەی ١٣-١٤ی زاینی کسەی پێ کراوە، بەر ئەم گرووپە دەکەوێت.

نێزیکایەتی زمانەوانی لە نێوان زمانی ئۆستینیو زمانی یاگنوبیدا هەیە، بۆ وێنە لە نیشانەی کۆدا زۆر لێك نێزیکن: لە زمانی ئۆستینی (-tä) و لە زمانی یاگنوبی (t-)یە، وەك:

ئۆستینی- sär-tä (سەر-ان)، kärd-tä (کێر-دان/ چەکۆیان)، dur-tä (بەرد-ان).

یاگنوبی- odam-t (ئادەم-ان/ خەڵك)، zuto-t (کوڕ-ان)، yar-t (گرد-ان/ کێوان).

٢- زمانانی ئێرانی باشووری ڕۆژهەڵات

زمانانی ئەفغانی، مونجانیو پامیری هاوچەرخ بەر ئـەم كۆمەڵـە زمانـە دەكەون. ئەم زمانانە لە نێو خاكێكدا بڵاو بوونەتەوەو بەكار دێن، كـە لـە سەدەی دووەمی پێش زایندا هۆزانی سـەكەسو توخـاری تێیـدا دەژیـان، ئەم زمانە هاوچەرخانەی ئەم كۆمەڵە زمانە بەبەردەوامبووی دیالێكتەكانی باختیری و سەكەسی- توخاری دادەنرێن.

یەكێك لە تایبەتییەكانی ئەم كۆمەڵە زمانە، تێپەڕبوونی دەنگـی (d)یَ بەسەر چەند گۆڕینێكدا و بوونی بە (δ)یَ، جا بە (L)یَ:

D← δ ←L، وەك:

(δus)ی ڕووشـــانیو ڤاخـــانی، (δûs)ی بەرتـــەنگیو ڕووشـــانی، (Las)ی ئـەفغانی، كـە واتـای (دە) دەبەخـشێتو لـە زمانـانی ئێرانـی سەردەمی كۆندا (dasa) بووە، وەنەبێت دەنگی (L)یَ هەر لـە (d)ێـوە پەیدا بووبێت، بەڵكو لە دەنگـی (t)ێـوەش پەیـدا بـووە وەك: (pLär)ی ئەفغانی، كە واتای (باوك) دەگەیەنێت، لەگەڵ (pitar)ی زمانانی ئێرانـی سەردەمی كۆندا بەراوردی بكە.

لـە نێـو كۆمەڵـە زمانـانی باشـووری ڕۆژهەڵاتـدا- پـشتۆ، مونجـانی، ڕووشانیو... تایبەتێتی ڕێزمانی لە ڕەسەنی نێر و مێدا پارێزراوە، كەچی لـە زۆربـەی زمانـانی هاوچـەرخی كۆمەڵـەی باشـووری ڕۆژاوادا- فارسـیو تاجیكیو... لـە كۆمەڵـە زمانـانی بـاكوری ڕۆژاوادا وەك كـوردی (هێنـدێك بەشە دیالێكتی كرمانجی نێوەڕاست) ڕەسەنی نێر و مێ نەماوە، هەروا لە

زمانی ئۆستینیشدا نەپارێزراوە، کە بەر کۆمەڵە زمانانی باکوری ڕۆژهەلآت دەکەوێت، تایبەتییەکی دی ڕێزمانی ئـەم کۆمەڵـە زمانانـە هـەبوونی سـێ جۆرە جێناوی نیشانەیە، کە بەپێی ئەندازەی دوور و نێزیکی بەکار دێـت، بـۆ وێنـە لـە زمـانی ڕووشـانیدا جێنـاوی نیـشانەی (yim)–ئەمـە، بـۆ پێشاندانی شـتێکی نێزیـك، (yit)–ئـەوە، بـۆ پێـشاندانی شـتێك، کـە لـە دووریدا مامناوەنجییە، (yä)– هۆوە، ئەوێهێ بۆ شتێکی زۆر دوور وە یـا دیار نەبوو بەکار دێت.

هێندێك نیشانەی جیاواز لە نێوان كۆمەڵە زمانانی ئێرانی بەری ڕۆژهەڵات و بەری ڕۆژاوا

كۆمەڵـە زمانــانی ئێرانــی بــەری ڕۆژهــەڵات لــە بــواری فۆنۆلــۆژیو مۆرفۆلۆژیو سینتاكسو لێكسیكۆلۆژیدا جیاوازی لەگەڵ كۆمەڵـە زمانـانی ئێرانی بەری ڕۆژاوایـدا هەیـە، وەك هـەبوونی دوو دەنگـی (c) و (dz) لـە بـەری ڕۆژهـەڵات و نـەبوونیان لـە بـەری ڕۆژاوایـدا، هـەروەك لـە وشـەی (carm)ی ئۆسـتینی، (cermen)ی ئـەفغانی بـەرگوێ دەكـەوێت، كـە بەرامبەرەكــەی (çerm)ی كــوردی، (çärm)ی فارســـی، (çarm)ی تـاجیكی بـەكار دێـت، هـەروا (cast)ی ئۆسـتینی، (cëm)ی شـوگنانی، (cam)ی رووشانی، (com)ی ئیـشكاشی، كـە بەرامبەرەكـەی (çaw, çav) كــوردی، (çasm)ی تــاجیكی، (çäsm)ی فارســـی، (ças)ی تالیشی، (çam)ی بلوجی دێت، لـە زمانـانی كـۆنی ئێرانیـدا (çasma) بووە.

(fondz)ی ئۆســتینی، (pinz)ی شــوگنانی، (panz)ی ڤاخــانی، (punz)ی ئیشكاشی، (pinze)ی ئەفغانی، بەرامبەرەكـەی لـە كوردیـدا (pênc)، لـە تاجیكیـدا (panc)، لـە فارسـیدا (pänc)، لـە تالیـشیدا (penc)، لــە سەنگەســەر و لاســگەردا (panc)، لــە زمانــانی كــۆنی ئێرانیدا (pança) بووە.

لـە نێـو کۆمەڵـە زمانـانی ئێرانـی بـەری ڕۆژهەڵاتـدا هێنـدێك دەنگـی سـەرەتای وشـە بـەدەنگی دی نێزیـك بـەخۆی گـۆڕاون و لـە ئەنجامـدا دەنگێکی تێکەڵ نێوان هەردوو دەنگیان پەیدا کردووە، هەروەك:

g ← y و b ← v(w).

وشەی کۆنی زمانانی ئێرانی gav– گا:

(Yog) لە ئۆستینی، (Ywå) لـە ئـەفغانی، (Yow) لـە یـاگنوبی، (Yöwa) لە مونجانی.

بەرامبەرەکەی لە کۆمەڵە زمانانی بەری ڕۆژاوادا:

(ga) لە کوردی، (gòk) لـە بلـوجی، (go) لـە تالیـشی، (gov) لـە تاجیکی، (góv) لە فارسی.

وشەی کۆنی ئێرانی (bû) ڕەگی کاری بوون:

(wen, wáven)– ئۆسـتینی، (vûta)– یـاگنوبی، (vidów)– شوگنانیو رووشانی، (wu)– ئەفغانی.

لە کۆمەڵە زمانانی بەری ڕۆژاوادا:

(bû)– کـــوردی، (bût)– بلـــوجی، (be)– تالیـــشی، (bud)– فارسیو تاجیکی، (birán, biran)– تاتی.

داڕشتنی فرێزی دیارخەری لە کۆمەڵە زمانانی ئێرانی بەری ڕۆژهەڵاتـدا جیاوازی لەگەڵ جۆری داڕشتنی لە کۆمەڵە زمانانی بەری ڕۆژاوایدا هەیە:

(má mad)– ئۆسـتینی، (zmá mor)– ئـەفغانی، (mu mod)– رووشانی، (me non)– ئیشکاشی (دایکی من).

(daykî min, diya min)– کـوردی، (moderi man)– تاجیکی، (mádäre män)– فارسی.

ژێدەر

١- ئەحمەد کسروی، ١٣٠٤، ازری یا زبان باستان ازربایجان.

٢- ئەحمەد کسروی، ١٣٤٢، کارنامك اردشیر بابکان.

٣- ئەحمەد مرعشی، ١٣٦٣، واژه نامه گویش گیلکی به انضمام اصطلاحات و ضرب المثل های گیلکی، رشت.

٤- د. بهرام فرەوشی، ١٣٦٤، فرهنگ پهلوی.

٥- پور داود، ١٣٠٥، گاتها اوستا، بمبئی.

٦- پور داود، ١٣٠٧، یشتها اوستا، بمبئی.

٧- پور داود، ١٣١٠، خرده اوستا، بمبئی.

٨- پور داود، ١٣١٢، یسنا اوستا، بمبئی.

٩- توفیق وهبی، ١٩٧٤، اصل الاکراد ولغتهم، مجلة المجمع العلمي الکردي، العدد الثاني، بغداد.

١٠- د.جمال رشید أحمد، ١٩٨٤، دراسات کردیة فی بلاد سوبارتو، بغداد.

١١- د. جەمال ڕەشید ئەحمەد، ١٩٨٨، لێکۆڵینەوەی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، بەغدا.

١٢- د. جمال رشید و د.فوزي رشید، ١٩٩٠، تأریخ الکرد القدیم، أربیل.

١٣- د. جمال رشید أحمد، ١٩٩٤، لقاء الاسلاف، لندن.

١٤– د. جەمال نەبەز، ١٩٧٦، زمانی یەکگرتووی کوردی، بامبێرگ.

١٥– د. جواد مشکور، ١٣٦٩، نظری بتأریخ اذربایجان، تبریز.

١٦– حوسـێن حـوزنی موکریـانی، ١٩٣٤، مێـژووی کـورد و نـادر شـا، رەواندز.

١٧– حوسـێن حـوزنی موکریـانی، ١٩٣٤، مێـژووی شاهەنـشاهی کـوردی زەند لە خاکی ئێراندا، ڕەواندز.

١٨– حوسـێن حـوزنی موکریـانی، ١٩٤٤، کـورد لـە ڕووسـیا، کـۆواری گەلاوێژ، ژمارە ٦، ساڵی پێنجەم.

١٩– د.حسینقلی کاتبی، ١٣٦٩، زبانهای باستانی اذربایجان، تهران.

٢٠– سعیدخانی کوردستانی، ١٣٠٩ (١٩٣٥)، نزانی، تهران.

٢١– عبدالعلی کارنگ، ١٣٣٣، تاتیو هرزنی، تبریز.

٢٢– علی عبدلی، ١٣٦٣، فرهنگ تاتی و طالیش.

٢٣– علی عبدلی، ١٣٦٨ (١٩٨٨)، توانەهای شمال.

علی عبدلی، ١٣٦٩، تالیشی ها کیستند؟

٢٤– د. عنایت الله رضا ١٣٦٠ اذربایجان و اران، تهران.

٢٥– د. کەناتی کوردۆ، ١٩٨٤، ڕێزمانی کوردی (بە کەرستەی کرمـانجیو سۆرانی)، وەرگێڕانی د. کوردستان موکریانی، بەغدا.

٢٦– د. کوردستان موکریانی، ١٩٩٠، قواعد اللغة الکردیة، بغداد.

٢٧- د. كوردستان موكريانى، ١٩٩٥، تيشكێك لەسەر زمانى دانيشتوانى كۆنى كوردستان (خورىو ئورارتوو)، هەيرن فەين.

٢٨- كريستنسن، ١٩٥٧، ايران فى عهد الساسانيين، ترجمة: يحى الخشاب، القاهرة.

٢٩- گيوى موكريانى، ١٩٦٠، گيونامە، هەولێر.

٣٠- گيوى موكريانى، ١٩٦١، فەرهەنگى مەهاباد، هەولێر.

٣١- گيوى موكريانى، ١٩٧٢، ئەلفوبێى كوردى وێنەدار بەتيپى لاتينى، هەولێر.

٣٢- محمد رضا داودى، ١٣٧١، ماجراى دختر گرين فيلد، تهران.

٣٣- د. منوچهر مرتضوى، ١٣٦٠، زبان ديرين اذربايجان، تهران.

٣٤- مهشيد مير فخرائيى، ١٣٦٧، روايت پهلوى، تهران.

٣٥- موبد فيروز اذر گشب، ١٣٥١، گاتها، سرودهاى زرتشت.

٣٦ يحى ذكاء، ١٣٣٢، گويش كرينگان (تاتى)، تهران.

٣٧- يحى ذكاء، ٢٥٣٦، كاروند كسروى، تهران.

38- Baily H.W., 193٨, The Cotent of Indian and Iranian Studies, Cambridge.

39- Baily H.w., 19٦7 Saka Documents, plates, Portfolio 4.

40- Baily H.W., 1979 Dictionary of Khotan Saka, Cambridge.

41- Burrow T., 1955, 1965, 1973, The Sanskrit Languge, London.
42- Cameron G.G. 1947 The Perspolis Treastury Tablet, Chicago.
43- Charles Berlitz, 1985, De Wonderlijke Wereld van de Taal, Baarn-Kern.
44- Cowley A. 1919, The Pahlavi Document from Avroman, Journal of the Royal Asian Socity, PP. 144-145.
45- Diakonoff I.M. & Starostin S.A. 1986, Hurro-Urartian as an Easteren Caucasian Languae, Munchen.
46- Dresden m. 1970, Middle Iranian- current Trends in Linguistics. Vol.6. The Hague-Paris.
47- Dvoryankov N.A. 1963, Pashto Dialects and the Litrary Language in Afghanstan, Moscow.
48- Elfenbein J. 1966, The baluchi language, London.
49- Franz Altheim, 1974, Universele Wereld Geschiedenis deel-2, Hoge Culturen van Centralen Oost Azie, Den Haag.
50- Gaad J. C. 1920X Tablets from Kirkuk, RA. Tom XXII.P.49.
51- Gershevitch I. 1959, Travels in Bashkardia, Journal of the Royal Central Asian Socity, vol. 46.
52- Groneberg B. 1980, Repertoire Geographique des Textes Cuneiforms-3, Wiesbanden.
53- Groz K. 1988, The Archive Wullu Family, Copenhagen.
54- Hanning W. 1960 The Bactrian Inscription BSOAS vol. 23, pt 1.

55- Lazard G. 1970 Persian and Tajik- Current Trends in Linguistics 0vol06, The Hague- Paris, pp 64-96.
56- Mackenzie D.N.1961-1962Kurdish Dialect Studies.1-2. Londen
57-Mackenzie D.N.1966The Dialect of Awroman (Hawraman-iLuhon).Kobenhaven.
58-Mackenzie D.N. 1970 The Sutra of the causes and Effects of Actions in Sogdin.Londen.
59-Minns E.1915 Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. Jorn . Hell .Stud .35PP.22-65.
60-Minorsky V.1934 Tat EL. Bd. 4.Leiden –leipzig.
61-Morgenstierne G. 1929 lndo –lranian Frontier Languages .Vol .1.Parachi and Ormuri .Oslo.
62-Muhammad Barker &Aqil Khan Megal .1969- Asourse in Baluchi.Vol .1. Montereal – Quedek.
63-Oransky I .M.1967 Old Iranian Philology and Iranian Liguistics .Moscow.
64-Rawlinson H. C. 1846 English Translation of the Inscription at Behistun. J. R. A. S. Vol X. London.
65- Socolov S. N. 1967, The Avestan Language, Moscow.
66- Sten Knon, 1932 Saka Studies, Oslo.
67- The New Encyclopaedia Britannica, 1986, Volume 1, 9.
68- Thomas B. 1930 The Kumzari Dialect of the Shihuh Tribe, Arabia. J.R.A.S. pp. 785-857.
69- Windfuhr G. L. 1979 Persian Grammer, History and State of Its Study, The Hague.
70- Yarshater E. 1962 The Tati Dialect of Ramand. Londen.

71- Аσаев В. И. 1949, Осетинский яазык и Фолъклор Москва. – Ленинград.
72- Аσаев В. И. 1952, Граматический Очерк Осетинского Яазыа, Орджоникидзе.
73- Бакаев Ч. Х. 1973, Яазык Курдов СССР . М.
74- Брук С. И. 1981-1986, Население Мира Этнодемографический Сравочник. Москва.
75- Гафуров Б. Г. 1972, Таджики, Древнейщая, Древняя и Средневековая История. М.
76- Грюнберr А. Л. 1963 Яазык Североазербайджанских Татов. Ленинград.
77- Дворяанков Н. А. 1960 Яазык Пущту. Москва.
78- Дьяконов И. М. 1956, История Мидии, Москва-Ленинград.
79- Ефимов В. А. 1986, Яазык Ормури в Синхронном и Историческом Освещении. Москва.
80- Исаев М. И. 1966, Дигорский Диалект Осетинского Яазыка. Москва.
81- Исаев М. И. 1874, Очерки по истории Изучения Осетинского Яазыка, Орджоникидзе.
82- Исхаков М. М. 1977, Глагол в Согдийском Яазыке (Документы с Горы Муг). Тащкент.
83- Карамхудоев Н. 1973, Бартангскии Яазык. Фонетика и Морфология. Душ.
84- Карамшоев Д. 1978, Категория Рода в Памирских Яазыках (Шугнано-Рущанская Группа) Душанбе.

85- Курдоев К. К. 1957 Грамматика Курдского Яазыка. На Материале Диалектов Курманджи и Сорани? Москва.
86- Лазарев М. С. 1989 Иериализм и Курдский Вопрос (1917-1923). Москва.
87- Меликишвили Г. А. 1965, Уратский Яазык. Москва.
88- Оранский И. М. 1963 Иранские Яазыки. М.
89- Оранский И. М. 1988, Введение в Иранскую Филологию, Москва.
90- Пахална Т. Н. 1959 Ишкашинский, Язык. Москва.
91- Пахална Т. Н. 1969 Памирские, Яазыки. Москва.
92- Расторгуева В. С. 1966 Среднеперсидский. Яазык. Москва.
93- Расторгуева В. С. 1966 Балуджский, Яазык. –ЯН СССР. С. 323-341.
94- Рубинчик Ю. А. 1960 Современный Персидский, Яазык . Москва.
95- Соколов С. Н. 1961 Авестийский, Яазык. Москва.
96- Соколов С. Н. 196 Яазык Авесты. Ленинград.
97- Соколова В. С. 1967 Генетические Отношения Язгуляанского Яазыка и Шугнанской Группы Ленинград.
98- Ставиский Б. Я. 1977 Кушанская Бактрия, Москва.
99- Струве В. В. 1951 Реформа Письменности при Дарии 1. ВДИ. No 3.

100-Толстов С. П. 1948, Древний Хорезм. Москва.
101-Фрайман А. А. 1951, Хорезмийскии Яазык. Ленинград-Москва.
102- Фролова В. А. 1960, Балуджский, Яазык. Москва.
103-Цаболов Р. Л. 1976, Очерк Историческоий Фонетики Курдского Яазыка. Москва.
104- Хромов А. Л. 1972, Яагнобский Яазык. Москва.
105-Эйюби К. Р. Смирнова И. А. 1968 Курдский Диалект Мукри. Ленинград.

پێڕست

پێشەکی	٥
شوێنی زمانی کوردی لە نێو کۆمەڵە زمانانی ئێرانیدا	٩
شوێنی زمانانی ئێرانی لە نێو زمانانی هیندوئەوروپاییدا	١٣
بڵاوبوونەوەی هۆزانی ئاریی زمان	١٦
هۆزانی ماد	٢٠
هۆزانی سەکەس	٢٣
هۆزانی فارس	٢٤
زمانانی کوردستانی سەردەمی کۆن (خووریو ئورارتوو)	٢٥
زمانانی ئێرانی سەردەمی کۆن	٣٦
زمانی ئاوێستا	٣٨
زمانی فارسی کۆن	٥٠
پێوەندی نێوان زمانانی ئێرانی سەردەمی کۆن	٦٠
زمانانی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاست	٦٣
زمانی پورثی	٦٨
زمانی فارسی نێوەڕاست (پارسیك)	٧١
زمانی ماد (کوردی) نێوەڕاست	٧٦
زمانی سەکەسی (خوتەنی)	٨٤

زمانی سوغدی	٨٨
زمانی باختری	٩١
زمانی خەوارزمی	٩٣
پێوەندی نێوان زمانانی ئێرانی سەردەمی نێوەڕاست	٩٤
زمانانی ئێرانی سەردەمی نوێو هاوچەرخ	٩٨
زمانی فارسی نوێ	١٠٠
زمانی فارسی هاوچەرخ	١٠٣
زمانی تاجیکی	١٠٦
زمانی تاتی	١٠٩
زمانی کوردی	١١٢
زمانی بلوجی	١٢٢
زمانی تالیشی	١٢٤
زمانی گیلی (گیلەکی)	١٢٦
زمانی مازندەرانی	١٢٨
زمانی ئورمووری	١٢٩
زمانی پاراجی	١٣٠
کۆمەڵە دیالێکتی نێوەڕاستی ئێران	١٣١
زمانی ئۆستینی	١٣٣
زمانی یاگنوبی	١٣٥

زمانی ئەفغانی ١٣٦
زمانی مونجانیو دیالێکتی ئییدگ ١٣٩
زمانانی پامیری ١٤٠
زمانی شوگنان–رووشانی ١٤١
زمانی یازگولی ١٤٣
زمانی ئیشکاشی ١٤٤
زمانی ڤاخانی ١٤٥
مێژووی پۆلکردنی دیالێکتۆلۆژی زمانانی ئێرانی نوێ ١٤٦
زمانانی ئێرانی رۆژاوا ١٤٨
پێوەندی دیالێکتۆلۆژی لە نێوان زمانانی ئێرانی ١٥٠
زمانانی ئێرانی رۆژهەلآت ١٥٢
هێندێك نیشانەی جیاواز لە نێوان کۆمەڵە.... ١٥٥
ژێدەر ١٥٧